

מיסוד תעודת הבגרות בארץ ישראל, 1928-1935

כפיר גולד

תקציר

מיסודה של תעודת בגרות לאומית אחידה החל להתגבש בשנת תרפ"ט עד קבלת הכרה רשמית מהאוניברסיטה העברית בירושלים בשנת תרצ"ד. התהליך משקף את יחסי הגומלין בין האקדמיה העברית למערכת החינוך העיונית ביישוב בימי השלטון הבריטי ומלמד על הקושי בהכשרה עיונית בארץ רוויה עימותים ומאבקים פנימיים בין מרכזי השליטה. במאמר זה אני עוסק בדיונים בנושא הכרת האוניברסיטה בתעודת הבגרות ומתמקד בשלושת בתי הספר התיכוניים של הזרם הכללי, הראשונים להעניק השכלה תיכונית עברית בארץ: הגימנסיה העברית הרצליה ביפו, הגימנסיה העברית ברחביה בירושלים ובית הספר הריאלי בחיפה. אני מסתמך על מקורות ראשוניים ומבקש לייצר חקר נרטיבי בנושא תולדות תעודת הבגרות הישראלית. יתוארו היחסים בין הנהלות בתי הספר התיכוניים להנהלת האוניברסיטה לפני הכרזת העצמאות, הנעים על הטווח שבין יחסי מרות אשר חייבו את מוסדות החינוך לעמוד בתקנים שהציבה האוניברסיטה ובין יחסי הדדיות והסכמה. ניכר כי הפרופ' אברהם הלוי פרנקל, יושב ראש הוועדה המפקחת על בתי הספר התיכוניים, השפיע יותר מכול על מיסוד תעודת הבגרות. הפיקוח על תעודת הבגרות יצר תקינה אשר מבדילה בין חינוך מקצועי שאינו מותאם לקבלה לאוניברסיטה ובין מסלול עיוני שמעיד על השכלה כללית רחבה ומאפשר כניסה ללימודים גבוהים בארץ ובחוץ-לארץ. ניכר כי קידום התקנים האחידים הביא בתוך עשור להכפלת היחס בין מקבלי החינוך היסודי למקבלי ההשכלה התיכונית ביישוב.

מילות מפתח: בחינות הבגרות, בית הספר הריאלי בחיפה, גימנסיה הרצליה בתל אביב, האוניברסיטה העברית בירושלים, הגימנסיה העברית בירושלים, השכלה תיכונית בארץ ישראל, מיסוד תעודות, מנהל ומנהיגות החינוך בימי המנדט

מבוא

בחינות הבגרות הממלכתיות, הנהוגות במערכת החינוך העברית כתשעים שנה, מבטאות את הישגיו של בוגר מערכת החינוך ומשמשות רכיב חשוב בקבלה למוסדות

* המאמר הוא עיבוד עבודת התזה בהנחיית הד"ר אורי כהן, החוג למדיניות ומנהל בחינוך, המגמה למנהל ומנהיגות בחינוך, בית הספר לחינוך, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 2020.

להשכלה גבוהה. מיסודה של תעודת בגרות עברית אחידה החל להתגבש בשנת תרפ"ט, והאוניברסיטה העברית בירושלים (להלן: האוניברסיטה) הכירה בה רשמית בשנת תרצ"ד. בחינות הבגרות שימשו מראשיתן אמצעי להערכת יכולתם של התלמידים ולפיקוח על תכניות הלימודים. עד שנות השבעים שימשה תעודת הבגרות כרטיס הכניסה הבלעדי לקבלה ללימודים גבוהים בארץ, ועל כן היה הפיקוח על בחינות הבגרות רב-ערך.¹ הצלחת האוניברסיטה להכתיב את תנאיה בעניין בחינות הבגרות, בראשית שנות השלושים, 'מעידה על כך שהייתה מרכז תרבות ועמדה רשמית בפסגת מערכת החינוך העברי לפני הכרזת העצמאות.² במאמר זה אני מבקש לחשוף נרטיב חברתי-היסטורי ולהתמקד במערכת החינוך העל-יסודית שהתפתחה כמו מערכות החינוך המערביות, בתור מערכת חינוך כפולה, שמעניקה הן השכלה עיונית והן השכלה מקצועית.³ אציג חקר מקרה שמתאר כיצד הוביל משבר ההכרה בתעודת הבגרות את האוניברסיטה להשתנות ממוסד מגשר לגוף שמפקח על מערכת החינוך העיונית בכלל ועל תעודת הבגרות בפרט. למרות הביקורת בנושא פיקוחה של האוניברסיטה על החינוך התיכוני,⁴ התקנים שהציבה הגדילו את האפשרות להשכלה תיכונית – שנועדה מראשיתה לחתך אוכלוסייה מצומצמת. עשור לאחר מעורבות האוניברסיטה בתכנית הלימודים בתיכונים הצטמצם היחס בין הלומדים בחינוך העממי ('א'-'ח') לאלה שהמשיכו להשכלה תיכונית.⁵

1 בנושא בחינות הבגרות והשפעתן החברתית ראו: חנה איילון, נחום בלס, יריבי פניגר ויוסי שביט, **אי שוויון בחינוך: ממחקר למדיניות**, מרכז טאוב, ירושלים, 2019, עמ' 152-166; דפנה סחייק, **בחינות הבגרות: סקירת השינויים שחלו בבחינות הבגרות במהלך השנים ודיון במטרותיהן**, הכנסת מרכז מחקר ומידע, ירושלים 2003; דן ענבר, **בחינות בגרות: מסגרת להבנת מערכת החינוך כיום ולניתוח כיווני הכרעה אפשריים בבחינות הבגרות**, מכון ון ליר בירושלים, ירושלים 2007, עמ' 23-32.

2 אורי כהן ומשה ליסק, 'האוניברסיטה העברית כמרכז תרבות אלטרנטיבי ביישוב היהודי בארץ-ישראל', בתוך: חגית לבסקי (עורכת), **תולדות האוניברסיטה העברית: התעצמות אקדמית תוך מאבק לאומי**, מאגנס, ירושלים 2009, עמ' 84-133.

3 בנושא התפתחות החינוך התיכוני באירופה כמערכת חינוך כפולה ראו: James Bowen, *A History of Western Education*, vol. 3: *The Modern West: Europe and the New World*, St. Martin's Press, London 1970, pp. 440-483; Detlef K. Müller, Fritz K. Ringer, and Brian Simon, *The Rise of the Modern Educational System: Structural Change and Social Reproduction, 1870-1920*, Cambridge University Press, New York 1987.

4 דוגמה לכך מובאת בספרו של אליעזר ריגר, ששימש מפקח על בתי הספר התיכוניים. ריגר סבר כי על התיכונים לפעול לפי מדיניות החינוך האמריקנית, אשר מעודדת לחינוך ציבורי ומכוונת להדרכה קדם-מקצועית וביקר את התאמתם של המוסדות התיכונים לדרישות הפרופסורים, כפי שנעשה במערב אירופה. לתפיסתו, השפעת האוניברסיטה נותנת לנוער השכלה חד-צדדית, בלי לפתח את האישיות, בלי לעזור לבוגרים בבחירת מקצוע ובמציאת דרכם בחיים. מתוך: אליעזר ריגר, **החינוך העברי בארץ-ישראל**, א-ב, דביר, תל אביב 1940, עמ' 205-222.

5 מהנתונים המובאים בתוך: שמעון רשף ויובל דרור, **החינוך העברי בימי הבית הלאומי 1919-1948**, מוסד ביאליק, ירושלים 1999, עמ' 78-79 – בשנת תרפ"א (1921) למדו בבתי הספר העממיים 8,369 תלמידים, ובתיכונים – 802 תלמידים (9.6 אחוזים); בתרפ"ז (1927) היה מספר התלמידים בבתי הספר העממיים

המוסדות שעסקו במיסוד תעודת הבגרות בשנים 1923-1935 היו הגימנסיות העבריות הראשונות, המועצה להשכלה גבוהה של ממשלת המנדט הבריטי, האוניברסיטה וועד החינוך שפיקח על מחלקת החינוך של היישוב, שמרבית התקופה הנידונה הייתה בהנהגת ההסתדרות הציונית העולמית. בחינות גמר ותעודות בגרות החלו לשמש אפיק להתקדמות אקדמית בשלוש הגימנסיות העבריות הראשונות שהתו את מדיניות החינוך העל-יסודי ביישוב: הגימנסיה העברית הרצליה, שנוסדה ב-1905 ביפו ועברה כעבור שנים מעטות לתל אביב, הגימנסיה העברית ברחביה שבירושלים, שנוסדה ב-1908, ובית הספר הריאלי העברי בחיפה, שהוקם ב-1913. מנהלי הגימנסיות בתל אביב ובירושלים השקיעו מאמצים כבירים כדי לקבל אישור רשמי עוד בימי השלטון העות'מאני, והמשיכו במשימה זו גם לאחר כיבוש הבריטים את הארץ ב-1923. שלוש שנים בערך לאחר הקמת הממשל הבריטי האזרחי נוסדה המועצה להשכלה גבוהה (Board of Higher Education); זו התרכזה במטריקולציה – בחינות הבגרות הממשלתיות.⁶ המועצה העניקה אישור רשמי לתעודות הבגרות של הגימנסיה הרצליה ושל הגימנסיה העברית בירושלים.⁷ בית הספר הריאלי בחיפה קיבל אישור דומה ב-1927 (זה נשאר בתוקף עד קיץ 1929). באישור התעודה נכללה הכרה שרמת הלימודים גבוהה בשנה (12 שנות לימודים לעומת 11, שהיו מקובלות באנגליה) מאלה שבפיקוח אוניברסיטת לונדון, והדבר הקנה לבוגרי שלוש הגימנסיות אפשרות קבלה לאוניברסיטאות בחוץ-לארץ על סמך בחינות הבגרות הפנימיות. ב-1925 נוסדו האוניברסיטה וכן הטכניון העברי בחיפה. הטכניון נועד בראשית דרכו להכשרת טכנאים; הוא סבל ממשברי ניהול קשים, ורק ב-1934 הצליח מנהלו שלמה קפלנסקי להנהיג לימודים אקדמיים לתואר מהנדס, ולפיכך לא שימש גורם במאבק על ההכרה בבחינות הבגרות.⁸ האוניברסיטה החלה את דרכה במכוני מחקר, ובלחץ מחלקת החינוך העברית הנהיגה לימודים אקדמיים מראשית שנות השלושים כדי למנוע 'כריחת מוחות' של בוגרי הגימנסיות לאוניברסיטאות בחוץ-לארץ; וגם היא נזקקה לאישור התאמת בחינות הבגרות העבריות ללימודים בה.⁹

11,679, ובתכונים - 1,261 (10.1 אחוזים); בתרצ"ב (1932) למדו בבתי הספר העממיים (משלושת הזרמים) 16,522 תלמידים, לעומת 1,654 תלמידים בתכונים של הזרם הכללי ושל הזרם המזרחי (10 אחוזים). מנתונים שמובאים בתוך: נח נרדי, משה אביגל ונפתלי גינתון, ספר החינוך והתרבות, א, [חמו"ל, חמ"ד] 1952, עמ' 10, עולה שבשנת תרצ"ג (1933) למדו בבתי הספר העממיים 19,572 תלמידים, לעומת 1,972 תלמידים בתכונים (10 אחוזים). מנתונים שמובאים בתוך: רשף ודרור, שם, ניכר צמצום הפערים; בשנת תש"ד למדו בבתי הספר העממיים 55,471 תלמידים, ובתכונים למדו 9,527 תלמידים (17 אחוזים).

6 המועצה להשכלה גבוהה - נקראה גם המועצה הא"י ללימודים עליונים - הוקמה ב-1923 על ידי ממשלת המנדט הבריטי ושימשה גוף שבחן תלמידים אקסטרנים בבחינות חוץ - מטריקולציה (מקבילה לתעודת הבגרות שניתנה בתכונים שמחלקת החינוך של היישוב הכירה בהם). חברי המועצה, רובם אנשי כנסייה אנגלים, שאפו לפקח גם על בחינות אקדמיות לקבלת תוארי M.A ו B.A.

7 אישור תעודת הבגרות, 7.9.1923, ארכיון המדינה (להלן: א"מ), ג'-908/18, עמ' 192.

8 להרחבה ראו: יובל דרור, 'ראשית הטכניון העברי בחיפה 1902-1950 - מהתכנית ל"בית ספר גבוה יהודי" ועד תום תקופת ניהולו של שלמה קפלנסקי', עיונים בתקומת ישראל, 6 (1996), עמ' 330-357.

9 לקריאה נוספת בנושא התפתחות בחינות הבגרות ראו: יוסף בנטואץ', החינוך במדינת ישראל, י' צ'צ'יק, תל אביב 1960, עמ' 47-48; יובל דרור, כלים שלובים בחינוך הלאומי: הסיפור הציוני, מאגנס,

מראשית דרכה של האוניברסיטה נמתחה עליה ביקורת כי היא פונה בעיקר ליהדות התפוצות ואינה פועלת לטובת אנשי היישוב. על רקע השפל הכלכלי הגדול בארצות הברית, מסתיו 1929, החלה האוניברסיטה להתקרב לצורכי היישוב,¹⁰ וקנצלר האוניברסיטה הד"ר יהודה לייב מאגנס¹¹ פנה בבקשה לעזרה כספית מאנשי היישוב.¹² בו בזמן אספה מועצת האוניברסיטה נתונים על בוגרי התיכונים שהמשיכו ללמודים מתקדמים בארץ ומחוצה לה. מהמסמכים שהתקבלו במזכירות האוניברסיטה בשנת תרצ"ג עולה כי בשנים 1932-1928 עזבו כשליש מבוגרי התיכונים העבריים את הארץ כדי לרכוש השכלה גבוהה בחוץ-לארץ. באותן שנים קיבלו כ-600 תלמידים¹³ תעודת בגרות משלושת התיכונים,

ירושלים 2007, עמ' 232-236; שרה הלפרין, ד"ר א. בירם וביה"ס הריאלי: דרכים חדשות ומסלול קבוע, ראובן מס, ירושלים 1970, עמ' 187-202; אורי כהן, ההר והגבעה: האוניברסיטה העברית בירושלים בתקופת טרום העצמאות וראשית המדינה, עם עובד, תל אביב 2006, עמ' 261-263; יוסף יונאי, חינוך עליסודי: מבנה, תכנים, בחינות בגרות וגמר, מחלקת הפרסומים, משרד החינוך, התרבות והספורט, ירושלים 1997, עמ' 12-33; יואב סילברט, 'המאבק על השליטה והעיצוב של בחינות הבגרות בארץ-ישראל המנדטורית', מהלכים: עיונים בבעיות הוראה והכשרת מורים, תל אביב 1991 עמ' 214-235; נירית רייכל, "אופקים" מול "הגשמה": הגימנסיות העבריות הראשונות בארץ-ישראל בין שני יעדים, 1935-1906, עיונים בתקומת ישראל, 6 (1996), עמ' 288-329; הנ"ל, 'מעמד בחינות הבגרות: ראשיתו של המאבק להשגת תעודת סיום מוכרת של הגימנסיות הארץ-ישראליות', גלי עיון ומחקר, 13 (2004), עמ' 173-176; הנ"ל, 'סיפורה של מערכת החינוך הישראלית: בין ריכוזיות לביזור, בין מוצהר לנסתר, בין חיקוי לייחוד, מכון מופ"ת, תל אביב 2008, עמ' 84-86, 255-273; רשף ודרור, החינוך העברי, עמ' 77-90.

10 'עצם פנייתו של הקנצלר אל היישוב העידה על ההכרה הגוברת, כי אי אפשר לה לאוניברסיטה שתשאר מבודדת מן היישוב'. ראו: אגודת שוחרי האוניברסיטה, ההר והעמק [האוניברסיטה והיישוב], הוצאת שוחרי האוניברסיטה, תל אביב 1936, עמ' 10.

11 שלושה בעלי תפקידים היו מרכזיים בהתפתחותה של האוניברסיטה בעשור הראשון: מאגנס, קנצלר האוניברסיטה; חיים וייצמן, יושב ראש חבר הנאמנים; ואלברט איינשטיין, יושב ראש המועצה האקדמית. מהשלושה היה מאגנס האישיות הדומיננטית ביותר בניהול מוסדות האוניברסיטה ובעשור הראשון הצליח לגייס כספים ולרתום אישים משפיעים לקידומה. מחויבותו לאוניברסיטה והצלחתו בגיוס הכספים אפשרו לו אוטונומיה כמעט מוחלטת בניהול האוניברסיטה. ראו: כהן, ההר והגבעה, עמ' 62-80.

12 על תולדות האוניברסיטה לפני הכרות העצמאות ראו: שאול כ"ץ ומיכאל הד (עורכים), תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים: שורשים והתחלות, מאגנס, ירושלים 1997; חגית לבסקי (עורכת), תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים: התבססות וצמיחה, מאגנס, ירושלים 2005; הנ"ל, (עורכת), תולדות האוניברסיטה העברית: התעצמות אקדמית תוך מאבק לאומי, מאגנס, ירושלים 2009. להרחבה בנושא העשור הראשון של האוניברסיטה ראו: בצלאל ברשאי, 'האוניברסיטה העברית בירושלים, 1925-1935', קתדרה, 53 (1990), עמ' 107-122; מיכאל הד, 'בין לאומיות לאוניברסאליות, בין מחקר להוראה - קווים לתולדות ראשית האוניברסיטה העברית', בתוך: רבקה פלדחי ועמנואל אטקס (עורכים), חינוך והיסטוריה: הקשרים תרבותיים ופוליטיים, מרכז זלמן שזר, ירושלים 1999, עמ' 355-375.

13 הגימנסיה העברית (רחביה) ובית הספר הריאלי שלחו לאוניברסיטה דוח, ובו מספר הבוגרים בחמש השנים האחרונות ומספר התלמידים שיצאו ללימודים גבוהים בחוץ-לארץ. מהדוחות עולה כי 110

ומהם לא פחות מ-197 בוגרים המשיכו ללימודים מתקדמים באוניברסיטאות באירופה ובאמריקה. רוב תלמידי התיכונים בחרו במקצועות חופשיים שדורשים תעודת הסמכה (ראו לוח), כגון רפואה (24 אחוזים), הנדסה (16 אחוזים) ומשפטים (14 אחוזים). בשלושת התיכונים בשנת תרצ"ב סיימו כ-111 תלמידים, ומהם 45 בוגרים לפחות המשיכו ישירות להשכלה גבוהה. רק שליש מהבוגרים החלו ללמוד בארץ (15 בוגרים), והאחרים (30 בוגרים) המשיכו ללימודים אקדמיים בחוץ-לארץ.¹⁴

מקצועות הלימוד של בוגרי החינוך התיכוני
באוניברסיטאות בחוץ-לארץ, 1928-1932

שכיח (באחוזים)	בית הספר הריאלי (חיפה)	הגימנסיה רחביה (ירושלים)	הגימנסיה הרצליה (תל אביב)	רפואה
48 (24.4)	6	16	26	הנדסה
32 (16.2)	8	14	10	משפטים
27 (13.7)	4	12	11	כלכלה ומסחר
16 (8.1)	8	4	4	חקלאות
15 (7.6)	4	5	6	מדעי הרוח ואמנות*
24 (12.4)	6	8	10	מדעים ומתמטיקה**
20 (10.1)	7	8	5	רפואת שיניים
3 (1.5)	-	2	1	רוקחות
3 (1.5)	-	1	2	וטרינריה
2 (1)	-	1	1	סיעוד
2 (1)	-	-	2	אחר
5 (2.5)	3	2	-	סך הכול
197 (100)	46	73	78	

* מיזוג מקצועות כמו פילוסופיה, פדגוגיה ונגינה

** מיזוג מקצועות כמו מתמטיקה, כימיה ומדעי הטבע

בקיץ 1928 הכריז הממשל הבריטי כי יחדל לאשר את תעודות הבגרות של בתי הספר התיכוניים ודרש כי בוגרי התיכונים יעברו את בחינות הבגרות של המועצה להשכלה גבוהה המנדטורית. בעקבות זאת החלו דיונים בנושא של בחינות חיצוניות בפיקוח,

תלמידים סיימו את הכיתה השמינית בבית הספר הריאלי, ו-157 - בגימנסיה רחביה. הגימנסיה הרצליה דיווחה רק על מספר הבוגרים בחמש השנים האחרונות. כדי להעריך את מספר הבוגרים נעזרתי בספרו של ברוך בן-יהודה, ספורה של הגימנסיה 'הרצליה', מסדה, רמת גן 1970. הנתונים נדלו מתמונות מחזור, ואפשר להעריך שבגימנסיה סיימו בשנים הללו 332 תלמידים.

14 'סכום הידיעות על בוגרי הגימנסיות בתל-אביב ובירושלים וביה"ס הריאלי בחיפה' (ללא תאריך), הגנוז המרכזי של האוניברסיטה העברית בירושלים (להלן: גא"צ), ארגו 44, תיקייה 411; 'דוח מהגימנסיה "הרצליה"', 2.12.1932; 'דוח מהגימנסיה העברית "רחביה"', 12.12.1932; 'דוח מביה"ס הריאלי', 19.12.1932 - כולם שם.

אולם מאורעות תרפ"ט והספר הלבן של פספילד (1930) שפורסם בעקבותיהם טרפו את הקלפים, ובוטלה האפשרות לפיקוח בשיתוף הפקידות המנדטורית. בקיץ 1930 הסכימה האוניברסיטה להעניק לבתי הספר התיכוניים אישור זמני על תעודת הבגרות. האישור היה תקף לשנים 1930-1933. לאוניברסיטה היה עניין בקבלת תלמידי התיכון בפיקוח חיצוני, ולכן הוקמה באוקטובר 1933 ועדה מפקחת בראשות המתמטיקאי הפרופ' אברהם הלוי פרנקל.¹⁵ הוועדה הייתה לאחד הגורמים המרכזיים האחראים לטיב החינוך בבתי הספר התיכוניים בארץ. הקמת הוועדה לוותה בדיונים ממושכים עד שהסכימה מחלקת החינוך של היישוב לקבל עליה את תנאי הפיקוח של האוניברסיטה. בזכות ההסכמה ב-1934 בין מחלקת החינוך העברית לבתי הספר התיכוניים הייתה האוניברסיטה לגורם עיקרי בכל הקשור לקביעת תכניות הלימודים.

שנת הלימודים תרצ"ד הייתה שנת מפנה בחינוך התיכוני. באותה שנה הוקמה הוועדה מטעם האוניברסיטה בראשות הפרופ' פרנקל. הוועדה גיבשה נהלים, קבעה כללים בירוקרטיים, ומכל בית הספר שביקש את הכרתה בתעודת הבגרות שלו דרשה להציג תכניות לימודים מבוססות. עד שנת תרצ"ד היה היחס בין החינוך היסודי לחינוך התיכוני 1:10, וכעבור עשור של פעילות הוועדה הוא הצטמצם ל-1:5. מספר בתי הספר התיכוניים שזכו להכרה מצד מחלקת החינוך העברית גדל מארבעה תיכונים ב-1933 ל-28 ב-1944.¹⁶ לדעת יובל דרור, התפתחות החינוך התיכוני באותן שנים קשורה בסגנון ניהולו של פרנקל את הוועדה לענייני בתי הספר התיכוניים. בזכות פיקוח הוועדה התאפשר לבוגרי התיכונים להתקבל למוסדות להשכלה גבוהה בארץ ובחוץ-לארץ ללא בחינות נוספות. לפיכך אפשר מנגנון זה יצירת שכבה עברית משכילה ומערכת תיכון עיונית ברמת לימוד גבוהה.¹⁷

ה'גזרה': משבר ההכרה בתעודת הבגרות בשנים תרפ"ט-תר"ץ

בשנת הלימודים תרפ"ט התעורר דיון ציבורי בעניין הבחינה החיצונית בקשר לבתי הספר התיכוניים העבריים בארץ. עד אז נהגו שלושת התיכונים שהוקמו בשלהי השלטון העות'מאני מהכרת הממשל הבריטי ברמתם האקדמית הגבוהה. הכרת הממשל הבריטי ניתנה לראשונה ב-1923 והעידה כי תכנית הלימודים בשלושת התיכונים ביישוב גבוהה

15 על תרומתו לאוניברסיטה ועל אישים נוספים ראו: אסף זלצר (עורך), *תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים: ספר האישים - מייסדים, מעצבים וראשוני הפרופסורים לפני קום המדינה*, מאגנס, ירושלים 2013, עמ' 276-278.

16 ראו את הנתונים המובאים בהערה 5.

17 יובל דרור, 'לקסיקון אישי: האוניברסיטה העברית בימי היישוב כדגם לסוגה מחקרית לוקה בחסר - מאמר ביקורת', *קתדרה*, 184 (2018), עמ' 182-183; Abraham A. Fraenkel, *Recollections of a Jewish Mathematician in Germany* (edited by Jiska Cohen-Mansfield), Springer International Publishing, Cham 2016, pp. 184-187.

בדרגה של שנת לימודים אחת לעומת הדרגה של בחינת הבגרות החיצונית. בקיץ 1929 חדלה הממשלה מהכרתה בתעודת הבגרות ודרשה מהתיכונים להגיע להסדר עם המועצה להשכלה גבוהה לקיום בחינות חיצוניות. מנהלי בתי הספר התיכוניים התחבטו בשאלה אם להמשיך במסורת החינוך הלאומית, שכחלק ממנה מתקיימות בחינות פנימיות בלבד, ללא הכרת הממשלה, או לוותר על האוטונומיה שניתנה להם ולקבל את דרישות מחלקת החינוך המנדטורית לקיום בחינה חיצונית שאינה תואמת את תוכני הלימוד העבריים. הדיונים בנושא הגיעו לכדי הסכמות, אולם שיקולים פדגוגיים ומגזריים הובילו לפירוק המגעים בין מנהלי החינוך העברי לאוניברסיטה ולמחלקת החינוך הבריטית בקיץ 1930.

הנהלות התיכונים לא הטילו ספק בערכה של ההכרה האקדמית; ואכן, שאפו כי בוגריהם ירכשו השכלה עיונית, שכן זו תפתח בפניהם דרך להמשך לימודים בכל אוניברסיטה בעולם המערבי, גם אם הדבר סותר את האידאל הציוני-חלוצי. לדברי אליעזר ריגר, שבעת משבר ההכרה שימש מפקח מטעם הזרם הכללי על בתי הספר התיכוניים, תכנית הלימודים הייתה גדושה סתירות פנימיות 'דלא חמימא ולא קרירא'.¹⁸ הסוציולוג יונתן שפירא מתח ביקורת על שמצד אחד חינוכו בתיכונים להערצת חלוצי העלייה השנייה שהתיישבו ב'עמק' כמגשימי הרעיון הלאומי, ומצד אחר עסקו בעיקר בהכנה ללימודים אוניברסיטאיים ובעבודות פקידות.¹⁹ מנהלי הגימנסיות העבריות היו חלק מרכזי מהנהגת הגוש האזרחי (הציונים הכלליים) שפנה משנות השלושים בעיקר לאוכלוסיות בערים ובמושבות הוותיקות. כשליש מבוגרי התיכונים המשיכו ללימודים גבוהים, ולרוב נדרשו לצאת מגבולות הארץ. בשל כך ייחסה הנהגת הגוש האזרחי חשיבות רבה להתפתחות האוניברסיטה ושאפה כי היא תפקח על תכניות הלימוד.²⁰

לפני הכרזת העצמאות מומנו הגימנסיות בעיקר מכספי הורי התלמידים, שהיו שכבת הביניים ביישוב, ולכן דרשו 'תכלית' שתאפשר אפיק מקצועי ואקדמי, שאפשר לרכוש אותו בעיקר במערב אירופה ובאמריקה. יוסף בנטואיץ²¹ ציין כי בתי הספר התיכוניים העיוניים בתקופת המנדט היו פרטיים והיו תלויים בעיקר בהכנסות משכר הלימוד. ההורים התאמצו מאוד לשאת בעול שכר הלימוד ודרשו הכרה בלימודי ילדיהם, דהיינו תעודת בגרות.²²

18 ריגר, החינוך העברי, א, עמ' 64-65.

19 יונתן שפירא, עילית ללא ממשיכים: דורות מנהיגים בחברה הישראלית, ספרית פועלים, תל אביב 1984, עמ' 72-89.

20 להרחבה ראו: כהן וליסק, 'האוניברסיטה העברית', עמ' 116-120; רייכל, "אופקים" מול "הגשמה"; נעמי שילוח, 'הציונים הכלליים והחינוך העברי בארץ ישראל בשנות ה-30', דור לדור, 23 (2003), עמ' 199-207.

21 יוסף בנטואיץ, נולד בבריטניה, הבן העשירי של הזוג הרברט וסוזן, אחיהם הקטן של נורמן ותלמה ילין. בשנים 1924-1928 לימד בגימנסיה הרצליה ובבית הספר הריאלי. בשנת 1928 הוזמן מטעם מחלקת החינוך של ממשלת המנדט לפקח על בתי הספר העבריים. לאחר הקמת המדינה החליף את בירם בניהול בית הספר הריאלי בחיפה. להרחבה בנושא תפקידו ראו: אפי מלצר, 90 וממשיכים: שנה לייסוד בית הספר הריאלי העברי בחיפה, אפי מלצר בע"מ, חיפה 2004, עמ' 208-230.

22 בנטואיץ, החינוך במדינת ישראל, עמ' 198.

עדות לכך היא אספת ההורים רבת-המשתתפים²³ בחורף תר"ץ שסוקרה בעיתוני היישוב. באספה הרצה סגן מנהל הגימנסיה הרצליה הד"ר חיים בוגרשוב²⁴ על מעמד תעודת הבגרות מראשית החינוך התיכוני והעלה לדיון ציבורי את הדרישה לבחינות חיצוניות. בנאומו הוא הציג את פתיחת הגימנסיה הרצליה כמוסד שישרת את התרבות העברית וכן את בקשתה להכרת השלטון העות'מאני בבחינות הבגרות שלה. ב־1913 קיבלה הגימנסיה את ההכרה, ומתוקפה התאפשר לבוגרי הגימנסיות להתקבל לאוניברסיטאות ברחבי אירופה ללא צורך בבחינות מוקדמות. הכרה זו הייתה תקפה גם לאחר מלחמת העולם הראשונה, ובזמן שלטון המנדט הבריטי השתתפו נציגים מטעמו בטקס הענקת תעודות הבגרות. בשנת הלימודים תרפ"ב שלחה ממשלת בריטניה בוחנים להערכת התנהלות הגימנסיות. על סמך מסקנותיהם הוענקה לבתי הספר תעודה רשמית שהכירה במוסדות כעומדים בדרישות החינוך התיכוני העיוני וזיכתה את בוגריה במעמד של בעלי ידיעות בקורס של שנה אחת מעל המטריקולציה האנגלית:

בסוף שנת הלימודים שעברה [תרפ"ט] הודיעו לנו השלטונות שהם לא יחתמו יותר על אישור בא כוח מחלקת החינוך של ההנהלה הציונית. ובתחילת שנה זו הם הודיעו לנו, כי אין לנו יותר רשות להשתמש בהודעתם הרשמית משנת 1923 לשם הדפסה על תעודות הבגרות [...] ואם רוצים אנו להשתמש בהודעה זו, עלינו להביא את תלמידי השביעית לכל הפחות לבחינות האימטריקולציה של המועצה ללמודים העליונים.²⁵

בית הספר הריאלי בחיפה היה התיכון העברי היחיד שהסכים כי תלמידיו ייגשו לבחינות חיצוניות בפיקוח המועצה להשכלה הגבוהה הבריטית, למרות התנגדות ועד החינוך,²⁶ ששלטו בו בעיקר הסתדרות המורים ועסקני חינוך מתל אביב. להבדיל מהגימנסיות בתל אביב ובירושלים, בית הספר הריאלי בהנהגת הד"ר ארתור בירם לא תוכנן להעניק תעודות

23 [מחבר לא ידוע], 'שאלת בחינת הגמר', דבר, 15.1.1930; 'הגזרה על הבחינות בבתי הספר העבריים', דאר היום, 15.1.1930; 'לאן מועדות פני החינוך בבתי הספר התיכוניים', הארץ, 16.1.1930.

24 אמנם הד"ר מוסינזון נבחר להיות מנהל הגימנסיה, אך בפועל בשנות העשרים והשלושים מילא תפקיד זה סגנו בוגרשוב, שכן מוסינזון הרבה להיעדר בשל נסיעותיו לגיוס כספים בחוץ-לארץ. בן-יהודה, ספורה של הגמנסיה, עמ' 307-310.

25 [מחבר לא ידוע], 'הגזרה על הבחינות בבתי הספר העבריים', דאר היום, 15.1.1930.

26 מראשית ימי המנדט עד שנת 1932 שימש ועד החינוך הגוף המרכזי בשדה החינוך שפיקח על מחלקת החינוך העברית. הוא הוקם בימי השלטון העות'מאני בעקבות מלחמת השפות (בסוף שנת 1913) כמוסד שמנהל את בתי הספר בארץ ואת כלל הנציגים מהסתדרות המורים, חובבי ציון וההסתדרות הציונית. לאחר כיבוש הבריטים את הארץ ב־1917 עברו מרבית המוסדות של היישוב החדש לרשות ההסתדרות הציונית. מראשית הדיונים בנושא הפיקוח החיצוני התקשה ועד החינוך לקבל את הצורך בפיקוח חיצוני ושארף להמשיך במסורת הבחינות שהייתה מקובלת עוד מהשלטון העות'מאני. לעיון נוסף ראו: רחל אלבוים-דרור, 'מוקדי החלטתה במערכת החינוך העברי בארץ-ישראל', קתדרה, 23 (1982), עמ' 143-155.

בגרות אחרי 12 שנות לימוד.²⁷ ב-1925 החל בית הספר לשנות צביון מבית ספר 'עמלני', שמכשיר את בוגריו לעבודה מעשית, כגון לימוד מלאכת יד ונגרות, לבית ספר עיוני, והודגש דבר היותו שלב ביניים בין כיתות היסוד ללימודי הטכנאים בטכניון. ב-1927 גיבש הריאלי תכניות לימוד שיאפשרו לבוגרי המוסד להמשיך ללימודים עיוניים גבוהים. העברת השליטה על מחלקת החינוך העברית מההסתדרות הציונית לידי הוועד הלאומי של היישוב מראשית 1933 צמצמה את השפעת הסתדרות המורים ואישים שהתנגדו לבחינות חיצוניות, כגון הגברת שושנה פרסיץ.²⁸ העברת מחלקת החינוך אפשרה גיבוש בחינות משותפות, ובית הספר הריאלי חדל להגיש את תלמידיו לבחינות החיצוניות וחזר לקבל את החלטות מחלקת החינוך של הוועד הלאומי.²⁹

אנשי היישוב היו קנאים לחינוך העברי, ולפקידות המנדטורית היו אמצעים מעטים להשליט את ערכיה על היישוב היהודי. מטרותיה המרכזיות של ממשלת בריטניה בארץ בתחום החינוך היו העלאת רמת החינוך בעיקר עבור אוכלוסיות חלשות; צינון הלהט הלאומי כדי להביא לדו-קיום; והגברת יעילות המנהלה. לממשלה היו כמה אמצעים להשליט ערכיה על היישוב היהודי, ובשנים 1928-1930 נמנתה עמם סוגיית ההכרה בתעודות הבגרות ואף הייתה מרכזית ביותר. מתוך רצון לאוטונומיה בחינוך ויתר החינוך העברי בעשור הראשון לשלטון המנדט על התמיכה הכלכלית והמנהלית (באותה התקופה מימנה ממשלת בריטניה בין שניים ל-14 אחוזים מהחינוך העברי).³⁰ לכאורה ביטול ההכרה בתעודות הבגרות של התיכונים העבריים נבע מתלונות שקיבלה מחלקת החינוך של הממשל הבריטי מאוניברסיטאות חוץ-לארץ על איכות השכלתם של בוגרי התיכונים. בשל כך החליטה הממשלה להפסיק להכיר בתעודות בגרות שניתנות על סמך בחינות פנימיות ודרשה הסדר חדש. בנטואיץ, המפקח על התיכונים מטעם ממשלת המנדט אז ולימים סגן מנהל מחלקת החינוך המנדטורי, ציין:

פרשה זו [בחינות הבגרות] מאלפת במיוחד, כי היא משקפת את שלל הגורמים שקבעו את היחסים בין הממשלה לבין החינוך העברי באותה התקופה. [...] המאבק התנהל

27 [מחבר לא ידוע], בית הספר הריאלי העברי בחיפה: שנת כ"ה לקיומו תרע"ד-תרצ"ט, דפוס ורהפטיג, חיפה 1939, עמ' 7-15; הלפרין, ד"ר א. בירם, עמ' 127-148.

28 שושנה פרסיץ הייתה דמות ציבורית בולטת בשדה החינוך ביישוב ובעיר תל אביב. לאחר עלייתה ארצה ב-1925 החייתה את הוצאת הספרים אמנות, שהקימה עם בעלה, וביתה היה לסלון ספרותי. משנתה הראשונה בארץ נבחרה למועצת עיריית תל אביב. לאחר הקמת המדינה כיהנה כחברת כנסת מטעם מפלגת הציונים הכלליים והייתה ליושבת ראש ועדת החינוך והתרבות, ובתפקידה קידמה את ביטול הזרמים בחינוך.

29 הלפרין, ד"ר א. בירם, עמ' 80-82, 149-202; יובל דרור, 'החינוך העברי בחיפה בתקופת המנדט: שלוש דוגמאות מייצגות', בתוך: מרדכי נאור ויוסי בן ארצי (עורכים), חיפה בהתפתחותה, 1918-

1948: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1989, עמ' 215-216. רחל אלבוים דרור, 'ממשלת המנדט והחינוך העברי', קתדרה, 75 (1995), עמ' 107-115; נרדי, אביגל וגיתנון, ספר החינוך והתרבות, עמ' 9-11.

[...] בתוך היישוב עצמו, בין מנהלי החינוך לבין המורים, בין יהודי אירופה המזרחית לבין יהודי המערב. בוודאי השפיעה כאן גם המתרחקות המדינית שבין הממשלה לבין היישוב באותה השנה. והיו גורמים אישיים.³¹

'המאבק התנהל, לא כל כך בין הממשלה ליישוב, כי אם בתוך היישוב עצמו, בין מנהלי החינוך לבין המורים, בין יהודי אירופה המזרחית לבין יהודי המערב'.³²

ספרות המחקר³³ מלמדת כי היו שלוש גישות בנושא הבחינות החיצוניות; אלה נבעו מהחשש מהשתתפות הממשלה והביאו לסכסוכים. לפי הגישה הראשונה, שעליה הסכימו הנהלות התיכונים, בחינה חיצונית מאפשרת מידת מה של אובייקטיביות להערכת הישגים ויוצרת מעין שותפות גורל בין התלמיד למורה ולבית הספר. גישה זו עוררה ביקורת מצד הסתדרות המורים וכן מצד שושנה פרסיץ, שמונתה לפעול מטעם ועד החינוך להסדרת תעודת הבגרות. המורים ופרסיץ התנגדו לבחינות חיצוניות ממניעים מקצועיים והדגישו כי בחינה בהשתתפות גורמים שאינם ציונים מסכנת את האוטונומיה בחינוך, המתגבשת בעברית. הגישה השנייה מתייחסת לסלידה ממעורבות הבריטים בחינוך העברי לאחר מאורעות תרפ"ט.³⁴ בעקבות הטבח הזה הקצינו הדעות ביישוב מימין ומשמאל. האוניברסיטה, בראשות מאגנס³⁵ משמאל, ביקשה לשלב את השלטונות כמתווך לא רק בתחום החינוך אלא גם בתחום הסכסוך הערבי-יהודי. מול התפיסות הפציפיסטיות שהציגה האוניברסיטה, החל המרכז החברתי-תרבותי ביישוב לקדם תפיסות בדלניות כלפי האוכלוסייה הערבית וכלפי הפקידות הבריטית.³⁶ לפי הגישה השלישית, פיקוח חיצוני של מועצה בשיתוף הממשלה והאוניברסיטה יצריך חלוקה למקצועות יסוד, ועליהם יקבלו התלמידים תעודה כללית בסוף הכיתה השישית (י') ותעודת בגרות גבוהה שתעיד על יכולות עיוניות במגמה ראלית או הומנית. בית הספר הריאלי בחיפה קידם חלוקה זו, ואילו הגימנסיות בתל אביב ובירושלים התנגדו לה. עם הקמת הוועדה האוניברסיטאית בראשות הפרופ' פרנקל עודדו גורמי החינוך את התיכונים להפריד בין מסלולי הכשרה עיוניים להכשרה מקצועית.

המאבק בנושא ההכרה החל ב-3 באוקטובר 1928, חול המועד סוכות תרפ"ט, שאז חברו זה לזה מנהלי בתי הספר ופנו לאוניברסיטה העברית בירושלים כדי לקבל את חסותה על תכניות הלימוד בתיכונים:

31 בנטואיץ, החינוך במדינת ישראל, עמ' 48.

32 שם.

33 ראו הערה 9.

34 להרחבה בנושא ראו: הלל כהן, תרפ"ט: שנת האפס בסכסוך היהודי-ערבי, כתר, ירושלים 2013.

35 להרחבה על מנהיגותו של מאגנס ראו: דויד ברק-גורודצקי, ירמיהו בציון: דת ופוליטיקה בעולמו של יהודה לייב מאגנס, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר 2018; יוסף הלר, מ'ברית שלום' ל'איחוד': יהודה לייב מאגנס והמאבק למדינה דו-לאומית, מאגנס, ירושלים 2003.

36 יהושע בן-אריה, כיצד נוצרה ארץ-ישראל בעת החדשה 1799-1949: גאוגרפיה היסטורית, מאגנס, ירושלים 2018, עמ' 427-470.

נתברר שבחינת אימטריקולציה זו אינה מתאימה לכל סדור בתי-הספר שלנו, ולתפקיד שהתוויונו לעצמנו בעבודה בהם. [...] מסרנו לד"ר י. לוריא³⁷ בתור המפקח של בתי-הספר התיכוניים מצד ההנהלה הציונית לבוא בדברים עם כבודו. [...] אבל אבקש לא לדחות את האספה הזאת לזמן רב. אולי נוכל לסדר איזה דבר שיהיה לתועלת לבתי-הספר בבחינות עוד השנה.³⁸

מכתב הד"ר בן ציון מוסינזון³⁹ להנהלת האוניברסיטה מציג הלך רוח תקיף כלפי הדרישה לבחינה חיצונית, בלי הצעה עניינית. להבדיל מעמדת הנהלת הגימנסיה הרצליה, הציע הד"ר בירם, מנהל הריאלי, לקבוע שני מסלולי בחינות: האחד יאפשר לבוגרי הכיתה השמינית המשך לימודים אקדמיים, והאחר יציע אפיק מקצועי לבוגרי הכיתה השישית.⁴⁰ הוא סבר כי דרישת הממשל הבריטי לקיום בחינות בגרות בפיקוח חיצוני תעורר ארבעה קשיים בנייהול התיכון: (1) מתן תעודת בגרות בשנה מוקדם מהנהוג תעודד את בוגרי התיכונים המסיימים 11 שנות לימוד להמשיך ללימודים אקדמיים בחוץ-לארץ, מתוך ידיעה כי האוניברסיטה תוכל לקבלם רק מגיל 18; (2) אם תתקבלנה דרישות המועצה להשכלה גבוהה, לא תמשיך ממשלת המנדט לאשר את מוסדות החינוך התיכוני, ותעודת הבגרות תאבד מערכה בשאר מדינות אירופה; (3) החשש כי הבחינה תושפע מאינטרסים פוליטיים (לכן דרש בירם כי את הבחינה ינהל גוף אוניברסיטאי שאינו תלוי בגורמים פוליטיים); (4) הרמה המקצועית של תכנית הבחינה החיצונית אינה תואמת את תכניות הלימוד בבתי-הספר התיכוניים העבריים:

לדוגמא אקח את למוד המתמטיקה. [...] מגיעים אנו לגבוה הנדרש בבחינות המטריקולציה בגמר הכיתה החמישית [...] והנה עומדות מנגד הדרישות הגבוהות בהיסטוריה אשר למלאן אפשר רק בסוף כיתה ז' אם לא בכיתה השמינית אפילו. והדרישות בעברית הן אי-קונגרואנטיות [לא רציונליות] כ"כ שיש בה אשר רק תלמיד מבוגר יוכל להבינם.⁴¹

37 יוסף לוריא, איש חינוך ציוני ופובליציסט. בתקופת השלטון העות'מאני לימד בגימנסיה הרצליה וכיהן כיושב ראש הסתדרות המורים בתקופת מלחמת השפות. אלבוים-דרור ציינה בספרה כי בראשית תקופת השלטון הבריטי ובזמן שעבד לוריא כבכיר בהסתדרות הציונית הוא נאבק בזכויות היתר שייחסו לעצמם המורים. מלבד עבודתו בהנהלת מחלקת החינוך היישובית הוא היה חבר בברית שלום, ואף החליף את ארתור רופין בתפקיד יושב ראש התנועה לאחר שזה התפטר עקב מאורעות תרפ"ט. ראו: רחל אלבוים-דרור, **החינוך העברי בארץ ישראל**, ב, ידי יצחק בן-צבי, ירושלים 1990, עמ' 386-398.

38 'מוסינזון למאגנס', 1.11.1928, גא"ע, ארגז 24, תיקייה 131.

39 בן ציון מוסינזון, מנהלה של הגימנסיה הרצליה, עלה מרוסיה ב-1907 והיה מנושאי דגל החינוך הלאומי החילוני. לעיון נוסף בתקופת ניהולו בשנות השלושים והארבעים ראו: אוהד מיכלסון ואהרון לפידות, **מאה שנות גימנסיה**, נ.ד.ד. מדיה, תל אביב 2004, עמ' 60-106.

40 הלפרין, ד"ר א. בירם, עמ' 192-194; דרור, **כלים שלובים**, עמ' 232-233.

41 'בירם לפרופ' רות', 830.11.192, גא"ע, ארגז 24, תיקייה 131.

למרות הביקורת שמתח בירם על דרישת בחינות הבגרות המנדטוריות, הוא תמך בבחינות חיצוניות בתור כלי לפיקוח על איכות מסלולי הלימודים העיוניים. בשנים 1928-1933 הוא ביקש להגיע לפשרה עם מחלקת החינוך הבריטית; וכאמור, תמך ברעיון הפרדת הבחינות לשני מסלולים: תעודת תיכון ברמה בסיסית בסוף כיתה י' (ברמה של ה-Lower Certificate באנגליה), שמעידה על הכשרה בסיסית במקצועות הכלליים; ותעודת תיכון עיונית שלמה (Certificate of Higher Studies), שמתמקדת במגמה ראלית או הומנית בסוף כיתה י"ב. לדעתו, הפיצול למגמות יצמצם את מקצועות החובה, והתלמידים יידרשו להיבחן במקצועות ה'עבריים' (עברית ותנ"ך) ובאנגלית כמקצועות חובה כלליים; ונוסף עליהם, בבחינות הגמר במגמה שנבחרה. במגמה הראלית – בחינות במתמטיקה, בפיזיקה ובכימיה, ובמגמה ההומנית – בחינה בהיסטוריה, בצרפתית ובערבית.⁴² דרור, בעקבות אלבוים-דרור, סבור שבירים הקדים את זמנו בנושאים המנהליים הללו, שכן לפני הכרזת העצמאות יושמו שתי הרפורמות חלקית, אך מבנה מערכת החינוך שהציג הוא המקובל כיום – הפרדת בית הספר היסודי לכיתות א'-ו'; התחלת החינוך התיכוני בכיתות ז'-י' ברמה בסיסית; וכיתות י"א-י"ב מחולקות להתמחויות למגמות שמאפשרות בחירת מסלול מקצועי או אקדמי.⁴³

הנהלת הגימנסיה הרצליה חששה מהתערבות גורמים בריטיים בפיקוח על בחינות הבגרות, בטענה כי את הבחינות צריך לנהל גוף לאומי שהאוניברסיטה בלבד מפקחת עליו, ועל כן התסיסה את דעת הקהל נגד הד"ר בירם.⁴⁴ דוגמה לביקורת על בירם עולה ממאמר הדעה שפורסם בראשית הדיונים בנושא בחינות הבגרות. אורי קיסרי,⁴⁵ כותב המאמר, מתח ביקורת על מוצאו הגרמני, לעומת מוצאם הרוסי של אנשי הגימנסיה הרצליה:

יתכן כי הד"ר בירם יחייך באירוניה על פעולה כזו וירטן בין שניו כי 'הרוסים האלה אינם מבינים ולא כלום בענייני החינוך'. ברם אנכי מרשה לעצמי להשיב לו, – ובשם הרוסים האלה! – כי הוא מבין עוד פחות בענייני דור צעיר [...] רצוי שהד"ר בירם, בעלותו בערב יקרא בספר התורה את המעשה בנביאי הבעל ובאליהו הנביא, שאירע לא רחוק מבית ספרו, לרגלי הר הכרמל. ורצוי שייתן אל לבו, כי תדיר ההיסטוריה הולכת וחוזרת.⁴⁶

42 [מחבר לא ידוע], בית הספר הריאלי העברי בחיפה, עמ' 16-18.

43 יובל דרור, 'מתולדות החינוך לימינו: בירם ו'הריאלי'', בתוך: משה צימרמן ויתם חותם (עורכים), בין המולדות: הימים במחוזותיהם, מרכז זלמן שזר, ירושלים 2006, עמ' 241-250; אלבוים-דרור, 'ממשלת המנדט והחינוך העברי', עמ' 93-120.

44 בן יהודה, ספורה של הגמנסיה, עמ' 311-315; הלפרין, ד"ר א. בירם, עמ' 196-199.

45 אורי קיסרי, יליד יפו, נחשב מן העיתונאים הפופולריים ביותר לפני הכרזת העצמאות. למד בגימנסיה הרצליה ובבית הספר הריאלי, וכמו מרבית בוגרי התיכונים המשיך ללימודים גבוהים בצרפת. ב'פרויקט בן יהודה' אפשר לקרוא על כמה מיצירותיו.

46 אורי קיסרי, 'מנקודת מבטי', דאר היום, 9.11.1928.

הסתדרות המורים ביקשה לשמר את מעמדה - בעלת הסמכות על החינוך - והתנגדה נחרצות לבחינה חיצונית אשר כתב גוף כנסייתי לא ציוני. מבין אנשי היישוב, התנגדות הסתדרות המורים לבחינות החיצוניות הייתה הנחרצת ביותר, מחשדנות כלפי פקידי המנדט. לאחר 'ימי הדמים בארץ'⁴⁷ פורסמה בהרחבה בביטאון הד החינוך התנגדות לתעודות הבגרות. בשנת תר"ץ פרסמו המורים מאמרים רוויי ביקורת על בחינות הבגרות החיצוניות ועל אירצונה של האוניברסיטה לפקח עליהן. דוגמה אפשר למצוא במאמרו של יעקב קליבנסקי (אושפיז),⁴⁸ שסבר כי הדרישה לקיום בחינה חיצונית היא 'מזימה ישועית טפוסית':

ואולם לחברינו, מורינו ורבינו, היושבים בשבת ה'בורד' הגיעה השעה לקרוא: העלו ממנו ועזבוהו, כי לא לנו ולהם לבנות את בית החינוך העברי! נבול תבלו ולא תצליחו להטות את מנהיגי ה'בורד' מדרכם, אשר התוו לנו, ואת עיני העם תכו בסנוורים ותסבכוהו לבסוף בנפתולים קשים ומסוכנים [...] עדיין לא עבר המועד לתקן את המעוות. עוד לא העמיק אותו ה'בורד' לנעץ את ציפורניו בלב חינוכנו וכל ציבור המורים ביחד את שדרות העם הרחבות לגלות את דעתם בשאלה זו ולקרוא את האוניברסיטה למלא את חובתיה לעם.⁴⁹

האוניברסיטה שאפה לאוטונומיה ממסדית, ותעודות הבגרות הייתה אחד הנושאים העיקריים שנדונו בישיבות מועצת האוניברסיטה באותן השנים. בישיבת המועצה הראשונה של שנת תרפ"ט⁵⁰ הוחלט על הקמת ועדה לביורר מעמד בחינת הבגרות. המועצה, בראשות הקנצלר הד"ר מאגנס, מינתה את הפרופ' חיים יהודה רות⁵¹ כאחראי לגישור מטעם האוניברסיטה, ולצדו את שלמה גינזור (גינצברג)⁵² כמזכיר. הוועדה התכנסה פעמים מספר, ובה נציגי

47 לתיאור מאורעות תרפ"ט ראו את גיליון הארץ בכותרת 'ימי הדמים בארץ', 1.9.1929.

48 יעקב קליבנסקי (אושפיז) עלה ארצה בשנת תר"ע (1910), ובשנת 1911 החל ללמד בארץ ישראל. עד 1930 היה חבר בתנועת הפועל הצעיר, משנת 1930 היה מזכיר ועדת התרבות של הסתדרות המורים. בשנת 1935 שימש עורך בהד החינוך. על מאמרים רבים חתם 'אושפיז'.

49 יעקב קליבנסקי, 'על בחינות החוץ', הד החינוך, ו (1930), עמ' 106-107.

50 הישיבה הראשונה המתועדת בגנון האוניברסיטה. כהן, ההר והגבעה, ציין כי חסר תיעוד של ישיבות מועצת האוניברסיטה (להלן: מועה"א) בגנון המרכזי של האוניברסיטה. סיכומי ישיבות יש רק משנת הלימודים תרפ"ט (14.11.1928) עד תרצ"ד (20.6.1934). משנת תרצ"ה השתנה ייעוד המועצה ושונה שמה לסנט האוניברסיטה, ולסגל הבכיר ניתנה השפעה רבה על ניהול מוסדות האוניברסיטה. שם, עמ' 69-70.

51 חיים יהודה רות, יליד אנגליה, לימד פילוסופיה כללית בראשיתה של האוניברסיטה. היה אחראי לבחינות הבגרות מטעם האוניברסיטה מדצמבר 1928 עד מארס 1930 והיה חבר בברית שלום. רות, כמו חברי ברית שלום האחרים, האמין בהקמת מדינה דו-לאומית דמוקרטית, שתבטיח שוויון זכויות מלא לכל אורחיה. חמש שנים לאחר הקמת המדינה עזב את הארץ. ייתכן כי בשל אכזבתו מעיצוב ציונה של מדינת ישראל. זלצר, תולדות האוניברסיטה, עמ' 188-192.

52 שלמה גינצברג-גינזור, בנו של אחד העם (אשר גינצברג), כיהן כמזכיר האוניברסיטה בעשור הראשון לקיומה והיה מנהלן ויועץ של הנהלת האוניברסיטה. בשנים 1922-1925 העסיקה ממשלת המנדט את גינצברג כמפקח על בתי הספר העבריים במחלקת החינוך. שם, עמ' 21-22.

הגורמים השונים: האוניברסיטה, מחלקת החינוך של ההסתדרות הציונית (ד"ר יצחק בר ברקסון⁵³ וד"ר לוריא), מנהלי התיכונים (ד"ר בירם וד"ר מוסינזון) וג'רום פארל⁵⁴ נציג המועצה להשכלה גבוהה. רות היה הגורם המקשר מטעם האוניברסיטה עד מארס 1930, אולם הביקורת שמתחו כמה חברי מועצה הביאה להתערבות הקנצלר במגעים.⁵⁵ למרות מאמצי מאגנס להגיע להסכמה עם ועד החינוך של ההסתדרות הציונית ומחלקת החינוך הבריטית בשאלת בחינות בגרות, לא הוסדר העניין. בהיעדר הסכמה בין הצדדים החליטה האוניברסיטה שלא לפגוע בבוגרי התיכונים, וב־22 ביולי 1930 העניקה אישור זמני לכל בתי הספר שבפיקוח ועד החינוך (תוקף - עד 1933): 'תעודה זו נותנת לבעליה את הזכות להתקבל בלי בחינה לאוניברסיטה העברית בירושלים'.⁵⁶

אחת האדוות ממאורעות תרפ"ט הביאה להקמת ועדה מיוחדת מטעם ועד החינוך כדי להגיע לפתרון שמבוסס על היות האוניברסיטה המפקחת העיקרית ועל צמצום השפעת הפקידות הבריטית. ביוני 1929, ימים לפני המאורעות, הגיעו בתי הספר התיכוניים וועד החינוך להסכמות עם מחלקת החינוך הבריטית ועם האוניברסיטה בנוגע לבחינות גמר אחדות.⁵⁷ בדצמבר 1929 נבחרה שושנה פרסיץ לעמוד בראש הוועדה לפיקוח על התיכונים. היא החלה לעסוק במרץ בנושא בחינות הבגרות ומעמדם ולקדם תעודת בגרות בפיקוח האוניברסיטה בלבד. פרסיץ התנגדה לבחינות חיצוניות ככלי חינוך, ובפרט התנגדה לבחינות חיצוניות בפיקוח מועצה שמחציתה פקידות בריטית.⁵⁸ אמנם הדיונים שיזמה לא הובילו להכרה מיידית ולפיקוח של האוניברסיטה, אולם התבהרה בהם עמדת מחלקת החינוך הבריטית, שביקשה דריסת רגל רחבה בחינוך העברי וצמצום האוטונומיה של בתי הספר התיכוניים. לראיה, בישיבה האחרונה של מועצת האוניברסיטה לשנת תר"ץ הוצגה דרישת מחלקת החינוך הבריטית לשמש הסמכות המכרעת במועצה שתהיה מופקדת על הסדרת בחינות הבגרות:

53 יצחק בר ברקסון, מנהל מחלקת החינוך בוועד הלאומי בשנים 1933-1935 וממעבי החינוך היהודי בארצות הברית. רשף ודרור, **החינוך העברי**, עמ' 177.

54 מעיון בארכיונים השונים אפשר ללמוד כי האישיות המרכזית מטעם ממשלת המנדט בנושא תעודות הבגרות היה ג'רום פארל, באותה תקופה סגן מנהל מחלקת החינוך הבריטית וממלא מקומו של המפרי באומן, מנהל מחלקת החינוך של הממשל. בדוח שכתב פארל בסיום המנדט הוא השווה את החינוך הציוני לחינוך הקומוניסטי והנאצי. בזמן מינויו נכתב עליו בהד החינוך כי הוא 'עמלק' אכזר למפעל הציוני; 'מאמין באמונה שלימה כי כשם שישנם בין הנוצרים אנטישמיים, כן גם מיסטער פארל הנהו אנטישמי, סליחה, אנטי יהודי, ועינו צרה בכל מפעל תחיתנו כאן בארץ. ואדרבא מה יוכל המיסטר הנכבד לטעון כנגד אמונה זו? [...] תורתנו ציוותה אותנו: "זכור את אשר עשה לך עמלק" זכור!'.⁵⁵

55 קלוזנר ואברהם הלוי פרנקל, חברי המועצה 'הימיניים', מתחו את עיקר הביקורת וכן דרשו את מעורבות האוניברסיטה. מועצה, א' ישיבה ו, ט, תרפ"ט-תר"ץ.

56 'אישור הדפסת בחינות הבגרות', 22.7.1930, גא"ע, ארגו 24, תיקייה 131.

57 'החלטת ועד החינוך', 18.6.1929, שם.

58 'שושנה פרסיץ לכב' נגיד האוניברסיטה', 17.6.1930; בחינות הגמר, 3.1.1930, א"מ, ג' 908/8, עמ' 34.

הקנצ'לר [מאגנס] קורא את תשובת מחלקת החינוך הממשלתית לתזכיר ולמכתב שנשלח לה [...] התשובה דוחה את שוויון הזכויות של שתי מחלקות החינוך בהקדמת התזכיר ודורשת הכרעה כוועדה הקבועה המסדרת. עוד מתקשים כדבר שמקום משרד הבחינות יהיה באוניברסיטה דווקא. לעומת זאת מסכימים שלצד היהודי תהיה ההכרעה בענייני קביעת תכנית הלימוד בקשר עם הבחינות.⁵⁹

דרישת מחלקת החינוך הבריטית לקבוע בנושא בחינות הבגרות ומסקנות הממשל למאורעות תרפ"ט הביאו לפירוק הוועדה בראשות פרסיץ ולניתוק המגעים בין ועד החינוך לאוניברסיטה ולממשלה. ראשון פרש מהמשא ומתן ועד החינוך העברי (ספטמבר 1930), וחודשים מספר לאחר מכן פסקו המגעים גם בין האוניברסיטה למחלקת החינוך הבריטית (31 בדצמבר 1930). מתום 1930 פעל כל גוף עצמאי: מחלקת החינוך והמועצה להשכלה גבוהה הבריטית חדלו מלחתום על תעודות הבגרות של שלושת התיכונים, ואת רוב משאביהן הקצו לאוכלוסייה הערבית; האוניברסיטה החלה בגיבוש בחינות כניסה כחלופה לבחינות החיצוניות; ובתי הספר התיכוניים החלו לפעול במתכונת שהציע בירם – פיצול תעודת הגמר למגמה ראלית ולמגמה הומנית ומיפוי תלמידים בסיום הכיתה השישית. עוד לפני שנותקו המגעים העניקה האוניברסיטה לבתי הספר התיכוניים אישור זמני להכרה בתעודות הבגרות, והדבר אפשר לבוגרים להתקבל לאוניברסיטאות בחוץ-לארץ. תלמיד שרצה ללמוד במוסד אנגלי להשכלה גבוהה נדרש לעבור את הבחינות של המועצה להשכלה גבוהה. בחינות ותעודות הבגרות ביישוב לא הוסדרו עד הקמת הוועדה בראשות הפרופ' פרנקל באוקטובר 1933, שאז החלה האוניברסיטה לפקח בשיטתיות על הבחינות ועל תכניות הלימודים.⁶⁰

מועצת האוניברסיטה: מגוף מגשר לגוף מפקח בשנים תרצ"א-תרצ"ג

מאז הקמת האוניברסיטה ביקשו המרכזים הפוליטיים והאזרחיים בארץ לגייס אותה לצורכיהם הפוליטיים והתרבותיים; והיא ביקשה לשמור על עצמה כמוסד אוטונומי שמתנהל לא לפי תועלת של קבוצה זו או אחרת. רוב הסגל הבכיר של האוניברסיטה התנגד לתפיסות האידאולוגיות המקדשות את האתוס של היהודי החדש והציג חלופה לציונות המעשית, שהייתה האידאולוגיה המרכזית. למרות הביקורת הציבורית שנמתחה על האוניברסיטה על שהיא מנותקת ויושבת במגדל השן, הכיר היישוב העברי בתפקידה כבית היוצר למשכיל הציוני וכמרכז תרבות. העשור הראשון לקיום האוניברסיטה היה רצוף התמודדויות עם נושאים מכריעים, ואפשר לחלקו לשלושה פרקי זמן: הראשון, בשנים 1925-1928, התאפיין בעיסוק בנושאים בסיסיים, כגון הקמת גופי מנהל, הגדרת תפקידים וסמכויותיהם והנהגת שיטות הוראה; השני החל ב-1929, עם השפל הכלכלי

59 מועצה"א, ישיבה טז, תרפ"ט-תר"ץ.

60 רשף ודרור, החינוך העברי, עמ' 77-90.

בארצות הברית, שפגע במקור העיקרי לגיוס משאבים כספיים, והנהלת האוניברסיטה נדרשה לעמול כדי לשמור על הקיים. לאחר עליית היטלר לשלטון וגירוש אקדמאים מאוניברסיטאות בגרמניה גייסו יהודי העולם כספים כדי להביאם ארצה; והשלישי החל עם קליטתם של אקדמאים שגורשו מגרמניה. באותן שנים נמתחה ביקורת חריפה על ניהולו הריכוזי של מאגנס ועל קידום מדעי הרוח.⁶¹ העשור הראשון הסתיים בפרסום דוח הוועדה מטעם חבר הנאמנים על מצב האוניברסיטה (ועדת הרטוג)⁶² שביקרה את ניהולה. בעקבות הביקורת היה הסגל הבכיר של האוניברסיטה (הסנט), ובראשו הרקטור, לגוף המרכזי של האוניברסיטה. מלבד זה, היישוב החל לתרום כספים לאוניברסיטה והשתתף בוועדות ניהול.⁶³

מאורעות תרפ"ט הביאו להחרפת היחסים בין היישוב היהודי להנהלת האוניברסיטה, שרבים ממנה נמנו עם חברי ברית שלום. מאגנס, שהיה קיצוני בתפיסתו הפציפיסטית (יותר מעמדותיה של ברית שלום), האשים את הנהלת היישוב היהודי וסבר שיש לה חלק בגורמים לפרוץ הפרעות בקיץ 1929. בנאומו, שהתקיים שבועות מספר לאחר המאורעות, הוא שטח את משנתו המדינית החוצה את גבולות העולם האקדמי. מאגנס הציג את עצמו כמי שיכול לתווך בין הקהילות השונות בזכות ניסיונו הרב בניהול מוסדות חינוך שונים בארצות הברית.⁶⁴ לאחר הצהרת מאגנס התעצמו הריחוק והניתוק של המוסדות ביישוב מאנשי האוניברסיטה. לדברי הלפרין, האוניברסיטה לא קיבלה עליה את הפיקוח על תעודות הבגרות מראשית הדיונים משתי סיבות: מצד אחד חסרו לה אפשרויות טכניות, ומצד אחר חייב הקו הפוליטי של ראשיה (מאגנס ורות) להתנגד להתבדלות מממשלת המנדט. הנחת היסוד הייתה כי הרחקת הממשלה מענייני היהודים מאלצת את ממשלת בריטניה להתבסס כממשל שמנהל את ענייני הערבים בלבד ומרחיק את הדו-קיום.⁶⁵ דוגמה לכך אפשר למצוא בפרוטוקול ישיבת מועצת האוניברסיטה (24 באפריל 1931) שהפרופ' רות ביקר בה את מועצת האוניברסיטה על התבדלותה מהבריטים והזדעק על שחבריו למועצה נכזבו לאשר לעובדים במקצועות המדעיים בדרגות נמוכות, כגון עוזרי מעבדה או מרצים ללא קביעות באוניברסיטה, לבחון תלמידי תיכון לקבלה אליה, כשלממשלת בריטניה יש המשאבים לקיום הבחינות:

61 ברשאי, 'האוניברסיטה העברית בירושלים'; הד, 'בין לאומיות לאוניברסאליות'.

62 פיליפ הרטוג, איש מדע וחינוך, בעל ניסיון רב בניהול מערכות אקדמיות. בנובמבר 1933 מונה לעמוד בראש ועדת הביקורת על התקדמות האוניברסיטה. ועדת הרטוג התוותה את 'הדגם הדואלי' באוניברסיטה והפרידה בין נשיא לרקטור כבעלי סמכויות נפרדות כדי לפתח את השלטון העצמי בתחום העניינים האקדמיים של האוניברסיטה ולקצץ בסמכויות הרחבות שהיו בידי מאגנס בלבד. ראו: אורי כהן, **אוניברסיטת אבם: האוניברסיטה העברית בירושלים 1948-1967**, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר 2019, עמ' 61.

63 ראו הערה 10.

64 יהודה לייב מאגנס, **נאומי הקנצלר של האוניברסיטה העברית, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 1936**, עמ' 70-83.

65 הלפרין, ד"ר א. בירם, עמ' 198.

איך אפשר להוציא בכוחותינו אנו לפועל בחינות של בה"ס? [...] חסרים לנו הכוחות באוניברסיטה השפה הזרה הראשית היא אנגלית. אין אני רואה פה איש שיוכל לנהל בחינה באנגלית [...] עיקר השאלה הוא לא שאלה זו. נשכח את בתי הספר ונזכור את האוניברסיטה, אם נעשה את זה רוב ההצעה תראה כמופרזת לגמרי.⁶⁶

זעקתו של רות מוזכרת לאחר שהגיעה מועצת האוניברסיטה למבוי סתום והחלה בגיבוש בחינות כניסה. צעד זה תוכנן עוד לפני שנפסקו המגעים משום שלא הייתה בידם של כמה סטודנטים בשנתם השלישית באוניברסיטה תעודת בגרות מוכרת, ולכן הם לא נחשבו סטודנטים מן המניין. משנפסקו המגעים עם שתי מחלקות החינוך החליטה מועצת האוניברסיטה כי הבחינות מטעם האוניברסיטה יחליפו את בחינות המועצה להשכלה גבוהה ויותאמו לצורכי תלמידי בתי הספר התיכוניים העבריים בארץ ובחוץ-לארץ.⁶⁷ על גיבוש בחינות הכניסה הופקדו שלושה חברי מועצה: הפרופ' פרנקל⁶⁸ והד"ר משה (מקס) שוובה,⁶⁹ שלימים יכהנו בראשות הוועדה המפקחת על בתי הספר התיכוניים (אוקטובר 1933), ופרופ' שמואל קליין⁷⁰ שהיה חבר בוועדה בראשותה של פרסיץ (דצמבר-ספטמבר 1930). פרנקל הסביר את ההיגיון בבסיס בחינות הכניסה: אפשרות להכנסה נוספת לקופת האוניברסיטה ולהכשרת הסגל המדעי להוראה וחובת האוניברסיטה לשמור על בוגרי תיכונים שנאלצים לצאת ללימודים בחוץ-לארץ.

פרופ' פרנקל: אענה על שאלות הבוחנים: הזקנים – כך אומרים – אינם מכירים את בתיה"ס. (פרופ' רות: הזקנים הם חברי המועצה שעושים תקנות בשביל אחרים). בהרבה ארצות הפרופסורים מחויבים לתקן עבודות בתיה"ס מפני שאין להם מו"מ מספיק עם החיים הפדגוגיים. [...] התשלום הוא בהתאם לתשלום של המועצה ללמודים עליונים. אמרו שבכניסה לאוניברסיטה יהיו מעוניינים 30-40 איש; בבחינה מעוניינים 300 איש [...] את התלמידים אפשר לחלק ל-4. 1) אלה שלמדו בארץ ונכנסים לאוניברסיטה, 2) אלה שלמדו בארץ ורוצים להיכנס לאוניברסיטה בחו"ל, 3) אלה שלמדו בחו"ל ואין להם תעודה, 4) אלה שקיבלו תעודה בחו"ל ורוצים ללמוד פה, כי אין להם צורך בבחינה. [...] אין לקפח את זכותם של סוג 2.⁷¹

66 מועצה"א, ישיבה יב, תרצ"א.

67 ישיבה ג, 10.12.1930; ישיבה ד, 24.12.1930; וישיבה ח, 6.2.1931 – כולן שם.

68 מלבד תרומת פרנקל למיסוד בחינות הבגרות, הוא היה ממניחי היסודות למחקר ולהוראה במתמטיקה באוניברסיטה. מונה לרקטור השני לאחר הוגו ברגמן.

69 משה שוובה היה ממניחי היסודות לחקר האפיקרפיה באוניברסיטה. פעל במסגרות חינוך שונות בארץ ובחוץ-לארץ וכיהן כרקטור בראשית ימי המדינה. זלצר, תולדות האוניברסיטה, עמ' 193-195.

70 שמואל קליין היה חוקר ארץ ישראל, השתתף בסיוע לפליטים שהגיעו ארצה לאחר עליית היטלר והקצה מזמנו למען נפגעי מאורעות תרפ"ט והמרד הערבי. שם, עמ' 171-189.

71 מועצה"א, ישיבה יב, תרצ"א, עמ' 5-6.

קידום הפרופ' פרנקל את נושא בחינת הכניסה בשנת הלימודים תרצ"א וכן החשד שהוא פועל להחלפתו של מאגנס⁷² עוררו עוינות בינו ובין הפרופ' רות. בד בבד עם פועלו של פרנקל בעניין תקנות בחינות הכניסה בחורף 1931, הוא שלח מכתב תלונה על יחסו המעליב של רות ורטן על שאין עוצרים את הפגיעה בכבודו:

בארבע הישיבות האחרונות של המועצה [...] העליב אותי באופן אישי חבר, הפרופ' רות. לא היו"ר ולא מיישהו מן החברים מחו [...] אני בטוח גם כן שלא גרמתי מחוץ לישיבות להתקפות כאלה, אדרבא היה יחסי לפרופ' רות עד תחילת חרף זה ידידותי מאד. אם כי התאפקתי בארבע הישיבות האלה הנני מרגיש כי בהשנות עוד הפעם התנהגות כזו לא אשלוט בעצמי ואשיב באותו הסגנון, וכדי שלא לגרום לזלזול בכבוד המועצה הנני מבקש מכב' לותר על נוכחותי בישיבות הבאות.⁷³

למרות הדיונים הרבים בנושא בחינות הבגרות (ב' 11 מתוך 21 ישיבות המועצה עסקו בנושא), שנת תרצ"א הסתיימה ללא פתרון קבוע לבתי הספר התיכוניים, ובחינות הכניסה לא הוצאו מן הכוח לפועל. פרוטוקולים שונים מלמדים על תמיכת מרבית חברי הסגל הבכיר בקיום בחינות הכניסה שמטרתן להיטיב עם בתי הספר התיכוניים ולשמור על תכנית לימוד אחידה בשפה העברית. באתה שנה החל משבר כלכלי באוניברסיטה, בעקבות השפל הגדול בסתיו 1929; זה הביא לקיצוץ בשכר סגל עובדי האוניברסיטה ולגביית דמי רישום. מלבד זה, בסוף אותה שנה נאלץ פרנקל לשוב לגרמניה מכיוון שלא נמצא תקציב להמשך העסקתו. משעזב פרנקל הצטמצם מאוד העיסוק בבחינות הבגרות, והאוניברסיטה שמה דגש על הצורך בקיום בחינות כניסה רק עבור תלמידים שלא מן המניין. הוחלט כי בחינות הכניסה לא יחליפו את הפיקוח של הממשל ומחלקת החינוך של היישוב, אלא יהיו מיעודות רק לתלמידים שרוצים ללמוד באוניברסיטה העברית בירושלים, אך אין בידיהם תעודה שמעידה כי סיימו לימודי תיכון. בסוף שנת הלימודים תרצ"ב נוכחה מועצת האוניברסיטה כי אין התקדמות בדיונים ובתי הספר התיכוניים רואים באישור הזמני אישור קבוע, ולכן:

התעורר וכוח ממושך, אשר בו מדגישים שאשור התעודות השנה פרושו החלטה פרינציפיונית העוברת על המנהג הזמני שהחלט עליו בזמנו. היו"ר מודיע שאחרי שהודענו רשמית למחלקת החינוך של הסוכנות היהודית כי זוהי הפעם האחרונה לאשורנו, לא תוכל ההנהלה להסכים לשנוי.⁷⁴

72 פרנקל היה אפוזיציונר למאגנס. בדוח הרטוג מסר פרנקל עדות מפורטת על 'התנהלותו הכושלת' (administrative mismanagement). בעדותו תיאר את מאגנס בתור מנהל שמבקש לרכז את כל הכוח בידיו, מתערב בבוטות בעבודת המכון למתמטיקה ואינו מעביר בקביעות פרוטוקולים. א"מ, פ' - 577/7, עמ' 105-107.

73 פרנקל א.ה, כרך 1; 'אדוני הקנצלר', 17.2.1931 - שניהם בגא"ע.

74 מועצה"א, ישיבה יח, תרצ"ב.

חבר הנאמנים⁷⁵ של האוניברסיטה קבע שבשנת הלימודים תרצ"ג יש למנות כמה אנשי סגל שיפקחו על בחינות הבגרות וימסרו את רשמיהם, אולם בשל קשיים טכניים סקרה מועצת האוניברסיטה בחינות מעטות (בעיקר במתמטיקה) בכמה מוסדות חינוך בעיר תל אביב (תחכמוני ותלפיות שמזרם המזרחי הציוני דתי; ובית ספר תיכוני למסחר) ועוד שלושה מועדי בחינות בעל פה בגימנסיה העברית (רחביה) בירושלים. בד בבד עם דרישת חבר הנאמנים עברה הסמכות על מחלקת החינוך של היישוב מידי ההסתדרות הציונית העולמית לוועד הלאומי של כנסת ישראל. זמן קצר לאחר העברת הסמכות שלח לוריא (כממלא מקום מנהל מחלקת החינוך) מכתב לאוניברסיטה, ובו הציג את ההחלטה על בחינת בגרות אחידה ככל האפשר לכלל בתי הספר בפיקוח המחלקה. המכתב התקבל במזכירות האוניברסיטה, ושלמה גינוסר, שהיה מזכיר ראשי, העביר אותו למאגנס בצירוף פתק בכתב ידו: 'זהו הצעד הראשון בכיוון הרצוי לנו. הייתי מציע ש"המסתכלים" מטעם האוניברסיטה יסתכלו ביחוד בחלק המשותף הזה של בחינות גמר. אולי נסיונם יעזור לנו (משנה הבאה) להשתתף באופן יותר פעיל'.⁷⁶

השתתפות סגל האוניברסיטה בשנת הלימודים תרצ"ג בבחינות הבגרות מטעם ועד החינוך הייתה אירוע תקדימי, אולם סקירת הארכיונים מעלה כי הפיקוח מטעם סגל האוניברסיטה היה לא מבוקר ולא שיטתי. בדוח המסכם על בחינות הבגרות משתמע כי הפרופ' פקטה⁷⁷ הצליח לבדוק את הבחינות במתמטיקה בבתי הספר שביקשו פיקוח. הפרופ' רות, שהיה אמור לבדוק את החיבורים בעברית, החזיר אותן ללא בדיקה, 'בהערה שאין לו היכולת לעבור עליהן'. משהחזיר רות את הבחינות העבירה אותן האוניברסיטה לבדיקת משה שוובה; זה הצליח לבדוק כמה מהן והעיר: 'ליצירת רושם ברור היה צריך לעבור על מספר גדול של העבודות ואין לו היכולת לכך'.⁷⁸ לשם כך החליטה מועצת האוניברסיטה בראשית שנת תרצ"ד להקים ועדה ייעודית לפיקוח על בתי הספר התיכוניים.

75 חבר הנאמנים הוא הגוף החוקי המנהל את האוניברסיטה. לפני הכרזת העצמאות התכנס חבר הנאמנים בחוץ-לארץ, ורק לאחר הקמת המדינה החל להתכנס בירושלים. לדברי כהן, חבר הנאמנים כשלעצמו היה מנגנון חשוב ליצירת מדרג עיליתני ליצירת סמלים חברתיים של 'מרכז' תרבותי מול 'פריפריה' שמבקשת להשתלב. כהן, **אוניברסיטת-אם**, עמ' 9-16.

76 'תעודות הבגרות-1933', גא"ע, ארגז 52, תיקייה 2103.

77 מיכאל פקטה היה ידידו הקרוב של פרנקל ומי שהחליפו בוועדות השונות בתקופת היעדרו. כמו פרנקל, היה פקטה מתמטיקאי פורה בעל שם עולמי בתחומו. Fraenkel, *Recollections of a Jewish Mathematician*, pp. 131-132.

78 בחינות בגרות תרצ"ג, 18.12.1933, גא"ע, ארגז 52, תיקייה 2103.

'התרה': פרופ' פרנקל והוועדה המפקחת על בתי הספר התיכוניים משנת תרצ"ד

בקיץ 1934 פרסמה האוניברסיטה מסמך שמבהיר את דרישות הקבלה אליה ואילו מועמדים יידרשו לעבור את בחינות הכניסה שהתגבשו אז. לפי המסמך, בוגרי בתי הספר התיכוניים שבידם תעודת בגרות מוכרת ממחלקת החינוך של הוועד הלאומי זכאים להתקבל ללא בחינה נוספת.⁷⁹ אחד האנשים השלטניים שאפשרו את הליך הקבלה היה הפרופ' פרנקל, יושב ראש הוועדה לענייני בתי הספר התיכוניים של האוניברסיטה. הוועדה הוקמה באוקטובר 1933, בד בבד עם הידוק הקשרים בין האוניברסיטה ליישוב, ופעלה בראשותו של פרנקל עד ראשית שנות החמישים.⁸⁰ כאמור, מלבד מחלקת החינוך של היישוב לאחריות הוועד הלאומי של כנסת ישראל, אפשר להנחיל פיקוח לנוכח צמצום כוחה של הסתדרות המורים.⁸¹

אברהם הלוי פרנקל היה ציוני שהתחנך על ברכי החינוך היהודי-אורתודוקסי וההשכלה הכללית. שנת תר"ץ הייתה שנתו הראשונה באוניברסיטה העברית בירושלים. מלבד תרומתו למיסוד בחינות הבגרות, ממניחי יסודות המחקר במתמטיקה באוניברסיטה העברית בירושלים ומהגורמים המרכזיים להפיכתה למרכז מדעי עולמי. בימי חייו היה מעורב בענייני פוליטיקה, לצד פעילותו האקדמית כחבר בהסתדרות המזרחי. פרנקל, כמו מרבית אנשי היישוב, ביקר את התנהלות האוניברסיטה בראשות מאגנס. בספרו האוטוביוגרפי הוא ציין שעד שנת 1934 הוא נמנה עם אנשי האופוזיציה למנהיגותו של מאגנס, לצד חיים וייצמן ואלברט איינשטיין. פרנקל תיאר בספרו את העשור הראשון לקיום האוניברסיטה כמווון למקצועות הרוח ואת אי-שביעות רצונו מכך.⁸² פרנקל שם לו למטרה לקדם – באמצעות מדיניות החינוך שהוא ביקש להנחיל – את התלמידים בפריפריה ולשפר את התנאים הסוציאליים של המורים בבתי הספר. פרנקל עמד על הצורך ברווחתם של הסטודנטים בטענה שרק כך יהיה אפשר לקדם את השכלתם של אנשי היישוב היהודי. לאחר הקמת המדינה הוא המשיך בפעילותו, ובמפגשים שערך עם בכירים במשרד החינוך המליץ להעניק תמריצים למורים איכותיים ולשלוח את המורים הטובים ביותר לבתי ספר בשכונות ממעמד חברתי-כלכלי גמוך.⁸³ מדיניות זו החלה מראשית דרכו של פרנקל באוניברסיטה, ובתור דקן הפקולטה למתמטיקה ומדעי הרוח (1929-1931) הוא ביקש למצוא פתרון לסוגיית תעודת הבגרות:

הנני להודיע בשם כל העובדים במכון למתמטיקה כי; העובדים המדעיים במכון למתמטיקה נכונים להשתתף בעריכת שאלות המבחן בכל ענפי המתמטיקה הטהורה

79 בחינות כניסה, 10.6.1934, שם.

80 כהן, *ההר והגבעה*, עמ' 261-263.

81 אלבוים-דרור, 'מוקדי-החלטה', עמ' 149-156.

82 Fraenkel, *Recollections of a Jewish Mathematician*, pp. 165-166

83 Ibid., pp. 185-188

והשימושית [...] מובן מאליו, אומנם, שעבודה זו תדרוש התאמצות מיוחדת מעובדי המכון [...] ואין אני חושב כי נוסף לדרוש מהם עבודה נוספת זו מבלי להבטיח עבורה תשלום מתאים. בלי ספק אפשר יהיה לסדר את מין התשלום הזה ממקורות אחרים מאשר תקציב האוניברסיטה.⁸⁴

כמתואר למעלה, בשנים 1928-1933 חיפשה האוניברסיטה דרך לקבל תלמידים בלי לפגוע במעמדה האקדמי. משלא הצליחה לגשר בין מחלקת החינוך של היישוב לממשלת בריטניה, בקיץ 1930 ניתן לבתי הספר התיכוניים אישור זמני לבחינות הבגרות. משניתן האישור החלה האוניברסיטה לגבש בחינות כניסה שיהיו תחליף לבחינות המועצה להשכלה גבוהה הבריטית וישמשו כלי פיקוח חיצוני, ואולם המשבר הכלכלי בארצות הברית הביא לגניזת התכנית ולעזיבתו של פרנקל. משלא הושגה בשנת תרצ"ב התקדמות בנושא בחינות הבגרות ביקשה מועצת האוניברסיטה מחבר הנאמנים להאריך את האישור הזמני בשנה כדי שתוכל למצוא פתרון לקבלת תלמידי התיכוניים. בראשית שנת הלימודים תרצ"ג אספה האוניברסיטה מבתי הספר התיכוניים נתונים על בוגריהם, ומהבדיקה עלה שמרבית הבוגרים עוזבים ללימודים גבוהים בחוץ-לארץ.⁸⁵ בו בזמן גיבשה מחלקת החינוך של היישוב בחינות בגרות אחידות, ואולם אלו הוגבלו למקצועות לימוד מעטים וללא גוף חיצוני מפקח. לאחר שנערכו הבחינות האחידות בקיץ 1933 ביקשה מחלקת החינוך של היישוב מהאוניברסיטה להכיר בתעודת הבגרות של בוגרות הגימנסיה לבנות תיכון תלפיות.⁸⁶ האוניברסיטה דנה בבקשה והחליטה שאין להכיר אוטומטית בתעודת הבגרות של בתי הספר התיכוניים אלא לאחר בדיקה שתאשר כי כל אחד מהם עמד באמות המידה:

על הפרק: [...] 11. הצעת ועדת הקבלה להכיר בביה"ס 'תלפיות'. [...] בזכות מתברר, שאין האוניברסיטה מוכנה לקבל באופן אוטומטי בית-ספר תיכוני רק משום שנכנס לפקוח מחלקת החינוך של כנסת-ישראל. היא משתמשת במקרה הזה כדי להתחיל לבוא במגע קרוב ושיטתי לשם בדיקת בתי-הספר התיכוניים [...] ונבחרת ועדה שתברר את הדרכים להוצאה לפעל של ההחלטה: פרופ' פרנקל, פרופ' טורטשינר, ד"ר [ר] שובה.⁸⁷

לא במפתיע, על הקמת ועדה הוחלט בישיבת המועצה הראשונה של הפרופ' פרנקל לאחר חזרתו מגרמניה. מלבד פרנקל, צורפו לוועדה שני משכילים ממוצא גרמני: הפרופ' טורטשינר (נפתלי טור-סיני), פילולוג וחוקר מקרא, שעלה ארצה מברלין כמה שבועות לפני הקמת הוועדה, ושוובה, מנהלה לשעבר של הגימנסיה בקובנה. לאחר ההתכנסות

84 'תשובה למאגנס', 4.3.1930, גא"ע, ארגו 24, תיקייה 131.

85 ראו הערה 14 ואת הלוח באותו עמוד.

86 הגימנסיה לבנות תלפיות, השייכת לזרם המזרחי, החלה לפעול כבית ספר תיכון בשנת 1929, הצפנה, 17.7.1939.

87 מועדון "א" תרצ"ד, ישיבה ב, 23.10.1933, עמ' 3.

הראשונה⁸⁸ המליצו חברי הוועדה לצרף לסגל הוועדה חוקר ממדעי הטבע. מועצת האוניברסיטה נענתה לבקשה וצירפה את הד"ר שמואל סמבורסקי, שהכיר מקרוב את החינוך התיכוני בארץ. משצורף סמבורסקי פרסמו חברי הוועדה את דרישות האוניברסיטה מבתי הספר התיכוניים:

השתתפות בבחינות הגמר הן ע"י נוכחות אישית בבחינות הגמר הן ע"י עיון בעבודות בכתב (הוצאות הבדיקה הן דמי נסיעה והוצאות מלון). למכתב חוזר לבה"ס המוכרים יהיה נוסח מיוחד: 'נערכים לבדיקה שיטתית של כל בה"ס התיכוניים... ולכן נדרש ידיעות'. נעיר שלא נוכל להבטיח במשך השנה לבדוק את כל המוסדות.⁸⁹

מראשית פעילות הוועדה השקיעו חבריה מאמצים רבים להסדרת בחינות בגרות אחידות ולקביעת נהלים ברורים לפיקוח על בתי הספר התיכוניים. מעידים על כך מסמכי הארכיון, ובהם הפרוטוקולים של הישיבות, המלצותיה והדרישות לשם עמידתם בסטנדרטים אקדמיים. בוגרי בית ספר תיכון אשר לא עמד בתנאי הסף שהציבה הוועדה נאלצו להיבחן בחינות כניסה מטעם האוניברסיטה לשם קבלתם למוסד. דוגמה להליך התקין שביקשו להנחיל חברי הוועדה עולה ממכתב ששלח פרנקל להנהלת הגימנסיה נורדיה,⁹⁰ ובו נזפו על עיכובם במסירת המידע שדרשה מהם הוועדה:

קבלנו את מכתבכם שנשלח מתל-אביב ב-11.2 והגיע הנה ב-13.2 עם כל החמר הר"פ (בתוך המכתב לא היה מסומן תאריך). עלינו להעיר שהחלטנו לגשת לבדיקת בתי-הספר המדוברים בערך כפי הסדר שבו ענו על מכתבנו מ-25.12.33 [...] מכיון שמוסדכם נמצא בין האחרונים אשר מציגים את הסכמתם לבדיקה, נוכל, אפוא, בעל כרחנו לגשת אליכם באופן שיטתי רק בשנת תרצ"ה.⁹¹

פרופ' פרנקל, כאופוזיציה לניהולו של מאגנס, הפציר בדיונים השונים של מועצת האוניברסיטה למנות ראש אקדמי (רקטור) לצד תפקיד קנצלר האוניברסיטה. אף שהוחלט למנות ראש אקדמי בחורף 1931, דחה מאגנס את המינוי על רקע טענות שנגעו לבעיות כלכליות של המוסד. רק כעבור שלוש שנים, עם פרסום מסקנות ועדת הביקורת (ועדת הרטוג), בחר סגל האוניברסיטה למנות רקטור (שמואל הוגו ברגמן). בשנת תרצ"ה השתנתה הגדרת תפקידה של מועצת האוניברסיטה, ומאז ואילך היא נקראה סגל האוניברסיטה. לאחר השינוי במבנה הניהול באוניברסיטה העברית בירושלים והקמת הוועדה המפקחת בראשות פרנקל החלו להתהדק היחסים בין הסגל האקדמי למוסדות היישוב היהודי:

שנות 1935-1947 היו לאוניברסיטה שנות התרחבות והתבססות חמרית. [...] ההתפתחות שחלה בארץ הביאה בעקבותיה להעברת תפקידים רבים, שהיו מוטלים

88 ישיבת הוועדה, 8.11.1933, גא"ע, ארגו 52, תיקייה 2103.

89 כתב יד שובה, 6.12.1933, שם.

90 גימנסיה נורדיה נוסדה בתרפ"ז (1927) בתל אביב, דבר, 25.8.1936.

91 'לכבוד הנהלת נורדיה', 20.2.1934, גא"ע, ארגו 52, תיקייה 2103.

קודם על יהדות הגולה, [...] הנהלת עניני האוניברסיטה עברה יותר ויותר לגופים האדמיניסטרטיביים שהוקמו, כגון: מועצת הפקולטות, הסינט, הועדה המתמדת והועד הפועל. באותו פרק זמן אף נתרחה מאוד הפעולה להשכלת המבוגרים בעם (על ידי הרצאות שיטתיות, קורסים אוניברסיטאיים, שעורי השתלמות למורים וכו') שיסודותיה הונחו עוד ב־1930. כיום [1952] מקיים 'המרכז להשכלת העם' של האוניברסיטה שיתוף פעולה הדוק עם המחלקה להשכלה של משרד החינוך והתרבות ועם המרכז לתרבות והסברה של הסתדרות העובדים בשטח השכלת המבוגרים.⁹²

בד בבד עם שנוי מבנה ניהול האוניברסיטה והקמת ועדה מפקחת על בתי הספר התיכוניים גדלה מערכת החינוך. מעורבות האוניברסיטה בניהול החינוך אפשרה קיום שלבי החינוך, ובכך קידמה האוניברסיטה הפרדה בין חינוך עיוני לחינוך מקצועי לכלל שכבות האוכלוסייה. הוועדה בראשות פרנקל הכניסה תיקונים בתכניות הלימודים, בתנאי מינוי המורים ובארגון הבחינות. המורים בכיתות הגבוהות נדרשו להשכלה אקדמית. בכל המקצועות שהייתה נהוגה בהם בחינת גמר בעל פה שונתה הבחינה לבחינה בכתב. בכל שנה נשלחו מבקרים לבתי הספר התיכוניים לעקוב אחר התנהלותם וכדי לקיים רציפות במגע בין האוניברסיטה ובין החינוך התיכוני.⁹³ מסמכים רבים מגנזך האוניברסיטה מעידים על חשיבות הוועדה המפקחת על בתי הספר התיכוניים בארץ. למשל השלושה האלה: (1) דין וחשבון ששלח לוריא לאוניברסיטה העברית בירושלים (25 ביולי 1934); (2) פרוטוקול של ישיבה משותפת של הוועדה ובכירים ממחלקת החינוך העברית (20 בנובמבר 1934); (3) סיכום עיקרי ההחלטות בוועדה בראשות פרנקל בשנים 1933-1934.

המסמך הראשון מתאר את השינויים שחלו בבתי הספר התיכוניים בסיום שנת הלימודים הראשונה להחלת הפיקוח מטעם האוניברסיטה על המוסדות. בקיץ 1934 סיכם לוריא, מנהל מחלקת החינוך של הוועד הלאומי, את רשמיו מבחינות הבגרות המשותפות שנערכו בבתי הספר התיכוניים בשנים 1933-1934. בדוח הוא ציין לשבח את פיקוח הוועדה ואת הצורך בבחינות בגרות חיצוניות. הוא סבר שיש להגביל את מספר התלמידים הניגשים לבחינות ולהקשיח את תנאי הסף לקבלת תעודת הבגרות. לדבריו, בתרצ"ד התקדמה מחלקת החינוך העברית בנושא איחוד בחינות הבגרות. לוריא ציין כי מחלקת החינוך של הוועד הלאומי קבעה שיש צורך לבחון בשבעה מקצועות כחובה לקבלת תעודת בגרות; בחמישה מקצועות – בחינה בכתב, ובשני מקצועות – בעל פה. היקף הנושאים לקראת הבחינות נקבע בחודשים הראשונים של שנת הלימוד בשיבות מיוחדות לפי מקצוע, אשר השתתפו בהן באי כוח מכל בתי הספר שהתעניינו בבחינות. נוסף על כך, אושרו תקנות שקבעו את התנאים לבחינת התלמידים, את היחס בין הציונים השנתיים לציוני הבחינות, את זכות הערעור של בוחן המחלקה ואת ערך ציוני הבחינות לפי מגמה:

92 נרדי, אביגל וגינתון, ספר החינוך והתרבות, עמ' 199.

93 רשף ודרור, החינוך העברי, עמ' 78-82; כהן, ההר והגבעה, עמ' 261-263.

הבחינות משפיעות על התכנית ככוון של אחד ועל הרמה הגובה של הלמודים. ע"י הבחינות המשותפות נוצרה האפשרות של בקורת אוביקטיבית של הלמודים בבתי ספרנו התיכוניים וניתנת, איפוא, האפשרות להכניס את השנויים הדרושים במקום שיש צורך בהם. [...] היחס ללמוד המקצועות העיקריים נעשה יותר רציני. דרישת המורים כלפי התלמידים עלתה גם היא בהשפעת הבחינות החיצוניות האלה.⁹⁴

כמה חודשים לאחר ששלח לוריא את הדין וחשבון בנושא בחינות הבגרות התכנסו במשרד מחלקת החינוך של הוועד הלאומי ארבעת חברי הוועדה המפקחת מטעם האוניברסיטה עם לוריא ומפקחים מהזרם הכללי (ד"ר אליעזר ריגר) וזרם המזרחי (הרב יעקב ברמן). לפי פרוטוקול הישיבה (המסמך השני), משתתפיה עסקו בצורך להרחיב את מעורבות האוניברסיטה בבחינות הבגרות ובפיקוח על תכניות הלימוד בבתי הספר התיכוניים. דיוני הישיבה נסבו בעיקר על תוצאות הבחינות של שנת הלימודים. בראשית המסמך הציג פרנקל את מהות הבחינות שלהערכתו תהיה מיוזג צורות הבחינות הנהוגות באנגליה ובמרכז אירופה; על התלמידים להיבחן בשישה מקצועות, בעיקר בכתב. פרנקל גם עמד על חיוק תכנית הלימודים במקצועות עברית ותנ"ך וסבר שעל המקצועות הללו להיות אחידים, ללא הבדלים בזרם החינוך. מלבד מקצועות החובה, הוא עודד את ועד החינוך לאפשר לכל בית הספר גמישות בהכשרה המקצועית; כך מלבד תעודת בגרות שמעידה על לימודים עיוניים, יינתנו תעודות מקצועיות לפי המגמות הייחודיות בכל מוסד. משהגיעו משתתפי הישיבה להבנות והסכימו עם המתווה של פרנקל הוצגו בפני מחלקת החינוך כישלונות שהתגלו בגימנסיה הרצליה בתרצ"ד:

המשמעת במוסד הזה לקויה אצל הרבה מורים [...] פרופ' פרנקל שאל ג"כ על התקונים שהוכנסו לבתי הספר לאחר שנמסר להם הדו"ח של הוועדה האוניברסיטאית [הדוח המדובר נמסר בתאריך 20 ביוני 1934]. ד"ר לוריא עונה שבביה"ס למסחר ובביה"ס תלפיות הכניסו שנויים בתכנית, לפי דרישות האוניברסיטה. הוא מתאונן על המשפט הקשה שהוצא בנוגע לגימנסיה 'הרצליה', לאחר שגם המבקרים הביעו את דעתם החיובית על הרבה מקצועות למוד. [...] הפרופ' פרנקל וד"ר שובה מעירים שאין זכויות היסטוריות למוסד; האוניברסיטה חפשיית להחליט בכל פעם בנוגע לזכות שניתנה על ידי האוניברסיטה.⁹⁵

המסמך השלישי - החלטות הוועדה לבתי ספר - מסכם בקצרה את פעילות הוועדה המפקחת בראשות פרנקל ואת ההחלטות שהוחלטו בה מראשיתה עד מאי 1938. חברי הוועדה העלו נושאים קרדינליים שהוכרעו בדיונים שקיימה במשך השנים, כגון נהלים בירוקרטיים בנוגע לבחינות הבגרות והתקנים הדרושים להעסקת מורים בבתי הספר התיכוניים. מהמסמך עולה כי האוניברסיטה דרשה לקבל לידיה כל שינוי בסגל המורים

94 'לוריא - לכבוד האוניברסיטה', 25.7.1934, גא"ע, ארגו 52, תיקייה 2103.

95 'פרוטוקול של ישיבה משותפת', 20.11.1934, שם.

של בית הספר בפיקוחה ודרשה שכל מורי בתי הספר התיכוניים (המלמדים מכיתה ט' ומעלה) יהיו 'בעלי השכלה אקדמית שלמה'. הדוח מבטא את דריסת רגלו של פרנקל בתחום החינוך, בהיותו שומר מסורת ומתמטיקאי:

25.5.35 א) הבדיקות הוכיחו שברב המוסדות ידיעת התורה בהחלט אינה מספיקה [...] 5.5.38 - מתמטיקה בכתות העליונות של המגמה הקלסית יש לדרש בבתי ספר של כל המגמות ילמדו מתמטיקה לפחות במסגרת המגמה הספרותית גם בכתות ז' ו'ח' ושבתחילת הגמר יבחנו התלמידים בחינה חיצונית במקצוע זה. [...] בחינה במתמטיקה בבתי המדרש למורות הועדה דורשת מאת גומרות בתי המדרש למורות הרוצות להכנס לאוניברסיטה שתבחנה במתמטיקה בחינה חיצונית כיתר התלמידים בשאר בתי"ס.⁹⁶

מן המקורות הראשוניים שהצגתי למעלה עולה כי הוועדה המפקחת לענייני בתי הספר התיכוניים הביאה בתוך זמן קצר לשינוי מבנה בחינות הבגרות ולהתאמתן לרמה הנדרשת שקבע סגל האוניברסיטה. לאחר הקמת המדינה הציג פרנקל, בקובץ שפורסם לכבוד חגיגות 25 שנה לייסוד האוניברסיטה, את תרומתה של הוועדה, שבראשית דרכה הייתה בסמכות האוניברסיטה בלבד - עד כינונה כוועדה ממלכתית בשנת תש"ג. בראייה לאחר מעשה ציין פרנקל כי בזכות פעילות הוועדה ביססו בתי הספר התיכוניים התקנים גבוהים במוסדותיהם ואפשרו לבוגריהם להתקבל ללא בחינה נוספת למוסדות אקדמיים באירופה ובארצות הברית (מלבד באוניברסיטאות בחסות אנגליה). במרוצות השנים נוספו ביישוב עשרות מוסדות חינוך, ואלה העניקו השכלה תיכונית עיונית.⁹⁷

סיכום

בחינות הבגרות הממלכתיות הנערכות כתשעים שנה בחברה הישראלית הן חלק ממסורת אירופית ארוכת שנים שנועדה לשמש אמת מידה לקבלה למוסדות להשכלה גבוהה. תעודת בגרות לאומית אחידה גובשה משנת תרפ"ט, וב-1934 הכירה בה רשמית האוניברסיטה. תהליך מיסודה של תעודת הבגרות מבטא את יחסי הגומלין בין האקדמיה העברית למערכת החינוך העיונית ביישוב, שהתרחבה במידה ניכרת בשנות השלושים, בימי השלטון הבריטי. תהליך המיסוד מלמד על הקושי בהכשרה עיונית בארץ רוויה סכסוכים ומאבקים פנימיים. באותה תקופה עלה קושי בבתי הספר התיכוניים בין הרצון לבנות יהודי חדש, שיעבד את אדמתו ויכבוש את התרבות הארץ-ישראלית, ובין השאיפה

96 'החלטות הוועדה לבתי-ספר', ללא תאריך, שם.

97 אברהם הלוי פרנקל, 'לתקנת בתי הספר התיכוניים', הצפנה, 12.5.1950; חיים תורן (עורך), האוניברסיטה העברית בירושלים: כ"ה שנה: תרפ"ה-תש"י, [חמו"ל], ירושלים 1950, עמ' 83-85.

לקידום היהודי המשכיל, המבקש להתערות בתרבות הבורגנית האירופית. הורי התלמידים, שהיו המממנים העיקריים של בתי הספר התיכוניים, כיוונו לתכנית לימודים אשר תאפשר לילדיהם לרכוש מקצועות אקדמיים, שאת רובם לא היה אפשר לרכוש בגבולות הארץ. מניתוח המסמכים עלה כי היחסים בין הנהלת התיכוניים להנהלת האוניברסיטה לפני הכרזת העצמאות נעו על טווח שבין יחסי מרות, אשר חייבו את הנהלת התיכוניים לעמוד בתקנים שהציבה האוניברסיטה, ובין יחסי הדדיות והסכמה, שהתיכוניים הפְּרוּ בהם את האוניברסיטה. תהליך כינונה של בחינת בגרות ללא התערבות השלטון הבריטי החל בעקבות מאורעות תרפ"ט, בעקבות התנגדות ציבור המורים לשלוח את תלמידיו להיבחן במוסד נוצרי עם האוכלוסייה הערבית, והתמסד בראשית 'עליית היקים'.⁹⁸

הפרופ' פרנקל היה מן הדמויות השְּלֵטְנִיּוֹת בביסוס האַחֲזָה בין החינוך התיכוני העברי לאוניברסיטה. בשנת תרצ"א קידם פרנקל את שינוי היסודי לקיום בחינת כניסה שסירבה מחלקת החינוך הבריטית להכיר בתעודת הבגרות של התיכוניים העבריים. שינוי זה ירד מהפרק כשנאלץ פרנקל לעזוב את הארץ. בזמן שהיית פרנקל בגרמניה – מיולי 1931 עד אוקטובר 1933 – לא היה מי שתיווך בין בתי הספר התיכוניים לאוניברסיטה, בעיקר בעניין קבלת הבוגרים לאוניברסיטה. מסמכי הפרוטוקולים בשנות היעדרותו של פרנקל מלמדים כי החלטות הוחלטו ויושמו שרירותית וכלאחר יד. ואכן, בישיבת המועצה הראשונה לאחר חזרת פרנקל הוחלט על הקמת ועדה שתהא מופקדת על הפיקוח על בחינות הבגרות.

למרות הביקורת על הצורך בבחינות מסכמות ועל פיקוח האוניברסיטה היוצר הסללה, בחינות הבגרות הן הדרך הסבירה ביותר לשוויון הזדמנויות בין תלמידים מאזורים גאוגרפיים שונים ומקבוצות חברתיות מגוונות.⁹⁹ פרנקל קידם מערכת חינוך אחידה ויצר – עם הוועדה האוניברסיטאית בראשותו – תְּקִינָה שמחייבת את בתי הספר התיכוניים ואת המורים לשמור על תכניות לימוד רשמיות. קביעת תנאי הוועדה חייבה את מחלקת החינוך של הוועד הלאומי להשתית מדרג ברור בין השכלה עממית ומקצועית להשכלה תיכונית עיונית והקנתה לאוניברסיטה העברית בירושלים מעמד של מרכז תרבותי. לוועדה היה תפקיד מרכזי ביצירת שכבה משכילה שאינה מסתמכת על גופים ממשלתיים חיצוניים ליישוב ותרמה לביסוס מעמד בינוני עירוני.

98 גל העלייה ממזרח אירופה וממרכז אירופה בראשית שנות השלושים, הידוע בשמות העלייה החמישית או 'עליית היקים'. מלבד פרנקל, ששב ארצה לאחר עליית היטלר לשלטון, הגיע ארצה באותו גל עלייה גם נפתלי הרץ טור-סיני, חבר בוועדה המפקחת ומומחה לבלשנות ולחקר המקרא. להרחבה בנושא ראו: יואב גלבר, מולדת חדשה: עליית יהודי מרכז אירופה וקליטתם 1933-1948, יד יצחק בן-צבי ומכון ליאו בק, ירושלים 1990, עמ' 290-335.

99 איילון, בלס, פניגר ושביט, אי שוויון בחינוך, עמ' 161.